

Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme¹

The Importance of Women's Cooperatives in Rural Development: An Evaluation Based on Turkey

Talha KUTAY²

Öz

Kapitalizme eklenme süreçleri dünyanın farklı bölgelerinde farklı şekilde gerçekleşmiş ve köylülüğün topraktan kopma süreci İngiltere'ye benzer biçimde işlememiştir. Fransa ve İsviçre gibi gelişmiş kapitalist ülkelerde de belirgin olan bu durum az gelişmiş kapitalist ülkelerde daha belirgin olmuş ve topraktan kopamayan bir kitlenin doğmasına neden olmuştur. 1950'li yıllardan itibaren çeşitli dönemler altında gelişim gösteren kırsal kalkınma, bahsi geçen kitlenin bulunduğu ülkelerde önemli bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Çünkü o ülkelerde kırsal ekonomi, ülke ekonomisi içindeki yüksek payını halen korumaktadır. Kırsal kalkınma altındaki yaklaşımlar 1950'lerden başlayarak günümüze kadar çeşitli dönemler altında farklılaşmıştır. Özellikle 1980'ler itibariyle kadının da kalkınmaya dahil edildiği görülmektedir. 1990'lı yıllardan itibaren ise, kırsal kalkınma için önemli olan mikro krediler bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yoksulluk küresel boyutta önemli bir sorun haline gelmiştir. Kadınların istihdama katılımı artmasına rağmen istenen düzeyde değildir ve kadın yoksulluğu ciddi bir sorun olarak dile getirilmektedir. Kadın istihdamı dünya genelinde marjinal, güvencesiz ve esnek istihdam biçimlerine kaymaktadır. Ayrıca istihdama katılımı kayıt dışılık oldukça yüksektir. Bu kayıt dışılığın kırsalda daha yoğun olması, kırsal kalkınmada kadınların önemini arttırmaktadır. Kadınların istihdam dışında özellikle sağlık ve eğitim gibi sosyal haklara erişimde ciddi sorunlar yaşadıkları bilinmektedir. Dayanışma ve işbirliğini amaçlayan kooperatifler ekonomik ve sosyal açıdan dezavantajlı grupların sorunlarını çözmek açısından önemli rol üstlenmektedirler. Kadın kooperatifleri de kadınların yoksulluğunun azaltılmasında ve kadınların güçlendirilmesinde önemli rol oynamaktadırlar. Bu çalışmada kırsal kalkınmada kadın kooperatiflerinin önemi tartışılacak ve Türkiye özelinde değerlendirme yapılacaktır.

Jel Kodları: J32, I30, S13, J54, J00

Anahtar Kelimeler: • Kooperatif, Kadın, Yoksulluk, Kalkınma, İstihdam, Kırsal

¹Bu çalışma daha önce 23. Uluslararası İktisat Öğrencileri Kongresinde "Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme" başlığıyla bildiri olarak sunulmuştur. İçerik açısından kısaltılıp ve düzenlenip yayına hazır hale getirilmiştir. Çalışmanın yayına hazır hale getirilmesi sürecinde desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Özgür Teoman'a teşekkürlerimi sunarım

²Bağımsız Araştırmacı, Orcid: 0000-0003-4005-3222, talhakutayfb@gmail.com.

Abstract

The processes of articulation to capitalism took place differently in different parts of the world and the process of separation of the peasantry from the land did not work like England. This situation, which is also evident in developed capitalist countries such as France and Switzerland, has become more evident in underdeveloped capitalist countries and has led to the emergence of a mass that cannot break away from the soil. Rural development, which has developed under various periods since the 1950s, stands out as an important concept in the countries where the aforementioned group is located. Because in those countries, the rural economy still maintain sits high share in the country's economy. Approaches within the scope of rural development have diversified in different periods, starting from the 1950s until today. Especially since the 1980s, we see that women are also included in development. Since the 1990s, micro-credits, which is important for rural development, has been used as a tool. Poverty has become an important problem on a global scale. Although women's participation in employment has increased, it is not at the desired level and women's poverty is expressed as a serious problem. Women's employment is shifting to marginal, precarious and flexible forms of employment around the world. In addition, informality in employment participation is quite high. The fact that this in formality is more intense in rural areas increases the importance of women in rural development. It is known that women have serious problems in accessing social rights, especially health and education, apart from employment. Cooperatives aiming at solidarity and cooperation play an important role in solving the problems of economically and socially disadvantaged groups. Women's cooperatives also play an important role in reducing women's poverty and empowering women. In this study, the importance of women's cooperatives in rural development will be discussed and an evaluation will be made for Turkey.

Jel Codes: J32, I30, S13, J54, J00

Keywords: Cooperative, Women, Poverty, Development, Employment, Rural

1. GİRİŞ

Kapitalizme eklemlenme süreçlerinin dünyanın farklı bölgelerinde farklı şekillerde işleme, topraktan kopamayan bir kitlenin doğmasına neden olmuştur. Bu da kırsal alanları kalkınmanın bir sorunu haline getirmiştir. Daha insani ve sürdürülebilir kalkınma anlayışının hâkim olmasıyla kırsaldaki yoksulluk daha görünür olmuştur. Kadınların, yoksulluğu farklı şekillerde ve daha şiddetli biçimde yaşaması kadınların ayrı ele alınmasını gerektirmiştir. Kadınların ayrı olarak ele alınması kadın yoksulluğunun kırsal kalkınma çalışmaları arasında önemli yer tutmasına neden olmuştur. Kadın yoksulluğunun nasıl azaltılabileceği önemli bir soru olarak öne çıkmıştır. Bu noktada kadın kooperatifleri bir araç olarak ortaya çıkmış ve kırsal kalkınmada önemli yer tutmuştur.

Bu çalışmanın temel odaklandığı mesele kadın kooperatiflerinin kırsal kalkınmadaki önemidir. Bu çerçevede öncelikle Türkiye tarımının yaşadığı kapitalist dönüşüm analiz edilmiş ve kırsalın neden önemli olduğu aktarılmaya çalışılmıştır. Ardından kırsal kalkınma

ve kooperatifler arasında ilişki kurulmuş ve kadın kooperatiflerinin önemine vurgu yapılmıştır. Son olarak kadın kooperatifçiliği ve Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin kırsal kalkınmadaki önemi kadın istihdamı ve sosyal yaşamı üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır.

2. Türkiye Tarımında Kapitalist Dönüşüm ve Tarım Sorunu Tartışmaları

Kapitalist dönüşüme dair analizler her ne kadar 1980’li yıllara kadar gitse de pek çok bilim insanının da ifade ettiği üzere neo-liberal politikalar kırsal kesimde 2001 krizinden sonra doğrudan uygulanmaya başlamıştır (Eren, 2017). IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen yapısal uyum politikaları sonucu yürürlüğe konan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (2001), Şeker Kanunu (2001), Tütün Kanunu (2001), Tarım Kanunu (2006) ve Tohumculuk Kanunu (2006) gibi hukuki metinler ile Türkiye tarımında uluslararası tarım ve gıda şirketlerinin faaliyette bulunmaları serbestleşmiş ve devletin çekilmesiyle yaratılan boşluğu piyasa kurumları doldurmuştur (Değirmenci, 2017). Bunlara ek olarak tarımsal KİT’ler özelleştirilmiş ve Tarım Satış Kooperatifleri ve Tarımsal Birlikler devlet desteğinden yoksun bırakılmıştır (Değirmenci, 2017). Tarımsal üretimin piyasanın insafına bırakılması üreticileri olumsuz etkilemiş ve üreticiler uyum sağlayamamıştır.

Şeker pancarı ve tütün Türkiye tarımının uluslararası şirketlerin hakimiyetine girmesine en mühim iki örnektir (Biber, 2011: 264). Tütün ve Şeker Kanunlarının yürürlüğe konmasının tütün ve şeker pancarı üreticileri üzerinde iki etkisi olmuştur: Ya üretimi bırakmışlardır ya da alternatif ürünün ekimine geçmişlerdir. Pancar üretiminde ikinci ihtimale daha yoğun olarak rastlanılırken, tütün üretiminde alternatif ürüne geçiş sadece sınırlı bir kesime hitap etmektedir (Bor, 2011; İslamoğlu vd., 2008). Alternatif ürün olarak pancarla birlikte en çok soğan, patates, buğday, mısır gibi ürünler, yemlik bitkiler ve ayçiçeği (Bursa, Samsun ve Sakarya) ekilmekte fakat bahsi geçen bu ürünlerin hiçbirinde sanayi ve piyasa bağlantısı pancardaki gibi kurulamadığından ve Pankobirlik gibi üretici örgütlülüğü bulunmadığından ötürü bu ürünlerde istikrarlı fiyatlara rastlanılmamaktadır (İslamoğlu vd., 2008). Tütünün pek çok bölgede dağlık arazilerde ekilmesi ve diğer ürünlerin üretimi için girdi kullanımının fazlalığı alternatif ürünlerin üretimini sınırlamaktadır. Buldukları bölge zeytin üretimi için uygun olan tütün üreticileri zeytin üretimine geçebilirken, yüksek rakımlı yerlerde bulunan tütün üreticileri alternatif ürünlere geçiş sağlayamamışlardır. Başsüllü (2009) Aksaray özelinde hazırladığı çalışmasında 4733 sayılı yasa ile tütünde başlayan değişimin zeytin ve

kekik üretimini ön plana çıkardığını ifade etmektedir. Fakat tütün üretimini bırakanlar, kekik üretimiyle yeteri kadar gelir sağlayamamalarından dolayı kekik üretimini de bırakmışlar ve zeytin üretimi üzerine yoğunlaşmışlardır. Baş ve Ateş (2010) Muş Tarım İl Müdürlüğü kayıtlarına dayanarak, Muş ili bağlamında alternatif ürün üreten üreticilere yapılan desteğin tek seferlik olması ve alternatif ürünün tütün kadar gelir getirici olmaması nedeniyle üreticilerin projeye rağbet göstermediğini saptamışlardır. Dolayısıyla, tütün üreticileri üzerinde ilk ihtimal daha yoğun yaşanmıştır. Kaya (2018) Adıyaman özelinde hazırladığı çalışmada kente göç edenlerin %42,9'unun göç öncesi geçimlerini tütün üretimi ile sağladıklarını saptamıştır. Kısacası tütün üreticilerinin yaklaşık %50'si tütün üretimini bırakmıştır. Baş ve Ateş (2010) yaptıkları çalışmalarında 4733 sayılı yasanın Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki üreticileri olumsuz etkilediğini bulmuşlardır. Tütün üretiminden kopuşun bir diğer nedeni de arkasındaki devlet desteğinin çekilmesinden ötürü yaşanan çaresizliktir. Örneğin Soma'da, 2000'li yıllara kadar tütün üretimi yapan üreticiler devlet desteğinin çekilmesinden ve zeytincilik faaliyetinin uzun vadeli olmasından ötürü üretimi bırakıp 2005 yılından itibaren madende çalışmaya başlamışlardır (Çelik, 2017). Üreticilerin yaşadığı endişe sadece tütün ile de sınırlı değildir. Örneğin ÇAYKUR'un Varlık Fonu'na devri ve son yıllarda zarar etmesi nedeniyle özelleştirilmesinin gündeme girmesiyle ÇAYKUR ile özel sektör arasında kalan üreticinin "ürünümü hangisine satabilirim" endişesiyle üretim yaptığı ve hatta bölgedeki bir çok üreticinin risk almamak için üretimi bıraktığı ifade edilmektedir (Ergün, 2021).

Kırsal alandan kaynak ve emek transferine dayanan IMF ve Dünya Bankası'nın istikrar politikaları sonucu ortaya çıkan sermaye ve emek transferlerinin kitleleri dışlaması nedeniyle ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde dönüşümünü tamamlayamamış bir sınıai kapitalizmin sonucu olarak kırsal sorunlar ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar gelişmiş Batı ülkelerinde tarımsal gelir paylarının düşük olduğu ve tarımdan çekilen kitlelerin sanayileşme ile eritilebileceği ifade edilse bile günümüz dünyasında teknolojinin işgücüne ikame oranı arttıkça, sanayi ve hizmet sektörünün istihdam yaratma potansiyeli zayıflamaktadır. Bu potansiyel bu denli yüksek kırsal nüfusu çekebilecek kapasitede değildir. Bu nedenle tarım başlı başına bir kalkınma alternatifi olmadığı gibi gözden çıkarılacak ya da diğer sektörlerin yedeğine alınacak bir alan da değildir (Dağ, 2007). Bu kapasitenin yokluğu da tarım sorunu tartışmalarını tekrardan gündeme getirmektedir. Tütün ve pancar üretiminde görüldüğü gibi

üretimden koparılan kitleler şehirlere gittiklerinde de istihdam olanaklarından yoksun bırakılmaktadır. Bu durum kitlelerin yoksullaşmasına ortam hazırlamaktadır. Yaşanan bu dönüşüme kitlelerin verdiği tepki de ülkeden ülkeye farklılık göstermiştir.³ Türkiye tarımında 2000 öncesinde ağırlıklı olarak mülksüzleşerek işçileşme eğilimi görülürken⁴, Özellikle 2000'den sonra ağırlıklı olarak mülksüzleşmeden işçileşme eğilimi yoğun olarak görülmektedir (Akşit, 1978; Gürel, 2011; Kaya, 2017).⁵

Tarım sorunu temel olarak kapitalist üretim süreçlerinin ve ilişkilerinin kıra nüfuz etmesinden doğan siyasi sonuçları ile ilgiliyken, yoksulluk, kalkınma, bölgesel eşitsizlikler, sosyal politikalar gibi birçok önemli konuyu konuşmak tarım sorununu göz ardı ederek mümkün olmamaktadır (Keyder vd., 2013). Özellikle tarım sorunu Amin (2009)'in de ifade ettiği üzere üretkenliğin tarım ve gıda üretimi alanında, diğer herhangi bir alanda olduğundan daha çok eşitsiz biçimde gelişmesinden kaynaklanmaktadır.

3. Kırsal Kalkınmanın Bir Aktörü Olarak Tarımsal Kooperatifler ve Kadın Yoksulluğunun Önlenmesi

Dünya nüfusunun yarıdan fazlasının az gelişmiş ülkelerin kırsal alanlarında yaşaması kırsal kalkınmayı önemli bir mesele haline getirmiştir. Birleşmiş Milletler tarafından dillendirilen “toplum kalkınması” tanımı, kırsal kalkınma tanımı olarak kabul edilmektedir. Bu tanıma göre kırsal kalkınma, “küçük toplulukların içinde buldukları ekonomik, toplumsal ve kültürel koşulları iyileştirmek amacıyla giriştikleri çabaların devletin bu konudaki çabalarıyla

³Fransa ve İsviçre gibi ülkelerde burjuva devrimlerinin farklılaşmasından dolayı, bahsi geçen sürecin farklı şekilde işlediğini görmekteyiz (Gürel, 2014; Yüzüak, 2005). Türkiye dahil olmakla birlikte diğer ülkelerde ise bu süreç dünya ekonomisine eklenme biçimlerine ve sınıf mücadelelerine bağlı olarak farklı işlemiştir (Gürel, 2014).

⁴Tarımda klasik çözülmeyi ele alan daha genel tartışmalar için Marx (2011; 2014), Kautsky (Aydın 1986; Ulukan 2009; Gürel 2014) ve Lenin (1975)'in çalışmalarına, Türkiye bağlamında tartışmalar için tarımda klasik çözülmeyi mülksüzleşme üzerinden ele alan Boratav (1969, 1970, 1972, 1980) ve Erdost (1969, 1979, 1980, 1984)'un tartışmalarına bakılabilir.

⁵Amin, ürünlerin standartlaşması, besin işleme endüstrisinin genişlemesi ve satın alma-pazarlama şebekelerinin merkezileşmesi yoluyla tarım üreticisinin sermayenin denetimine bağlanarak özgür meta üreticisi statüsünden evinden çalışan proleterin statüsüne -yarı proleter- dönüştüğünü ifade eder (Amin, 1992). Amin'e benzer şekilde Kostas Vergopoulos'ta sermayenin tarımı kontrolü altına almasıyla tarım üreticisinin evinden çalışan proleterin statüsüne indirgenliğini belirtmektedir (Ulukan, 2009). Aynı şekilde Rosebery de kredi aracılığı üretim sürecini kontrol eden ticaret sermayesinin tarım üreticisinin artık değerine el koyarak, üreticinin elinde ücrete eş değer bir miktar para bıraktığını ifade etmektedir; Rosebery buradan hareketle tarım üreticisini kendi evlerinde sermaye hesabına çalışan proleterler olarak görmektedir (Ulukan, 2009).

birleştirilmesi ve bu toplulukların ulusun tümüyle kaynaştırılması ve ulusal kalkınma çabalarına tam biçimde katkıda bulunmalarının sağlanması süreci” (Geray, 1981: 10) olarak tanımlanmaktadır. Başka şekilde ifade edersek, kırsal kalkınmanın gayesi kırsal kesimin sürdürülebilirliğinin sağlanması, var olan kanonik kaynaklardan çevre duyarlılıklarını gözeterek faydalanılması, sivil toplum örgütleri ve mahalli idarelerin katılımlarının artırılması ve kırsalda yaşayanların yaşam standardının iyileştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (İnal Çekiç vd., 2009). Kırsal kalkınmanın temel prensiplerini şu şekilde sıralayabiliriz: Herkese ulaşılabilirlik, bağımlılık yaratmamak, sürdürülebilirlik, aşamalı yaklaşım, katılım ve etkinlik.

Küçük topluluklar ekonomik, toplumsal ve kültürel koşullarını iyileştirmek için kooperatiflerden yararlanmak zorundadırlar. Çünkü toplum kalkınması ve kooperatifçilik birbirlerini tamamlayan ve besleyen iki kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Kendi kendine yardım, sorumluluk, demokrasi, eşitlik, tarafsızlık ve dayanışma gibi temel değerlere; gönüllü ve serbest giriş, ortağın demokratik yönetimi, ortağın ekonomik katılımı, özerklik ve bağımsızlık, eğitim, öğretim ve bilgilendirme, kooperatifler arası işbirliği ve toplumsal sorumluluk gibi ilkelere (Rehber, 2011) sahip olan kooperatifçilik toplum kalkınması için gerekli olan halk çabalarına kaynaklık etmektedir. Ayrıca kooperatifler, kırsalda yaşanan proleterleşme (işçileşme) nedeniyle kentlerde yitirilen kaynakların tekrardan kırsalda değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Toplum kalkınması, birlikte olmanın ve dayanışmanın yararlarını, toplu projelerin gerçekleştirilmesi yoluyla halka kanıtlamakta ve kooperatiflerin kurulmasını teşvik etmektedir. Kısacası toplum kalkınması, kooperatifçiliğin ön şartlarını yaratmaktadır.

Kooperatifleri, aynı ekonomik zorluklar ile mücadele eden insanların, üretim, tüketim ve kredi gibi başlıca ekonomik ihtiyaçlarını giderebilmek ve ekonomik zorlukların zararlarını minimize edebilmek için kurduğu modern kurumlar olarak tanımlayabilmek mümkündür. Genelde ekonomik bir kurum olarak tanımlanan kooperatiflerin toplumsal ve kültürel amaçları da bulunmaktadır.⁶ Kooperatifleşme kırsal kesime bireyler arası güven, dayanışma, iletişim, adalet, hoşgörü, saygı, sorumluluk bilinci, açıklık, özgürlük, katılımcılık, eleştirebilme yeteneği, dürüstlük gibi sosyal ve kültürel kazanımlar da sağlamaktadır (Gümüšoğlu, 2012).

⁶ Kooperatifin hukuki, ekonomik ve sosyoekonomik açıdan çeşitli tanımlamaları bulunmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bekar 1997; Erol 1998; Öksüz 1982; Özcan 2007; Mülâyim 1995.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

Türkiye'deki ilk kooperatifçilik hareketlerine bakıldığında Mithat Paşa tarafından kurulan ve temelinde imece usulü olan memleket (menafi) sandıkları görülmektedir.⁷ Fakat imece kavramı tam anlamıyla günümüzdeki modern ekonomik gereksinimleri karşılamadığından dolayı imece usulünün kooperatiflere dönüştürülmesi gerekmiştir. Bu gerekliliğin sonucu olarak modern anlamda ilk kooperatifçilik İngiltere'de ortaya çıkmış ve sanayileşme hareketi ile birlikte diğer ülkelere yayılmıştır.⁸

Devletin yetersiz kaldığı ekonomik ve sosyal sorunlarda, karşılıklı güç birliği esasına dayanarak ortaya çıkan kooperatifler devlet hizmetlerinin tamamlayıcısı olmuşlardır (Gülpak, 1997). Günümüzde kooperatiflerin önemi büyüktür. Tarımsal pazarlamadaki aracılardan sayısını düşürmek, fiyat dalgalanmalarını azaltmak ve gıda enflasyonunu düşürmek gibi olumlu sonuçları bulunmaktadır (Engiz, 2007; Hacısüleyman, 2019). Sözleşmeli tarımın yaygın bir üretim biçimi olduğu günümüzde yapılan farklı çalışmalarda, şirketlere fiyat baskısı/pazarlık yapabilmeleri ve eşit olmayan sözleşme koşullarını üretici lehine eşit hale getirebilmelerinden ve üreticilerin sözleşmelere daha etkin katılımını sağlamalarından dolayı kooperatiflere önem verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Özçelik vd., 1999; Engiz 2007). KOVİD-19 pandemisi tarladan sofraya gıda tedarik zincirini olumsuz etkilemiştir. Üreticilerin pazarlara ulaşmada yaşadıkları sorunların pandemiyle daha belirgin hale geldiği ve alınan tedbirlerin gıdaya erişimde kısa vadede arz ve talep yönlü şoklara, uzun vadede gıda krizine yol açacağı ifade edilmektedir (Doğan 2020; Keyder vd., 2020). Bu sorunlar kooperatifler eliyle minimize edilebilecektir.

Günümüzde, küreselleşme sürecindeki gelişmeler, özelleştirmeler ile kamu sektörünün küçülmesi ve kamu sektörünün mevcut yapısıyla artan sosyal sorunlara çözüm getirememesi, özel sektörün kural gereği sosyal sorunlara kâr amacıyla yaklaşması, “sosyal ekonomi”, “üçüncü sistem” veya “üçüncü sektör” olarak adlandırılan yeni bir ekonomik, toplumsal ve siyasi yaklaşımı gündeme getirmiştir. Bunun gündeme gelmesiyle devletlerin görevlerinin bir bölümünü sivil topluma devretme girişimleri artmış ve kooperatifler önem kazanmıştır (Akbolat, 2012).

⁷ Mithat Paşa'nın memleket sandıkları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Rehber (2011), Mülayim (1995).

⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mülayim (1995).

19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan kırsal kalkınma politikaları/yaklaşımları zaman içinde farklılaşmış; 1960'lı yıllarda modernleşme, 1970'li yıllarda hükümet müdahaleleri, 1980'li yıllarda rekabetçi piyasa ve 1990'li yıllarda katılım ile nitelendirilmiştir (Ellis vd., 2001). Kadın, kalkınmaya 1980 yılı itibariyle dahil edilmiştir. 1990'larla birlikte “toplumsal cinsiyet ve kalkınma” yaklaşımı ön plana çıkmıştır. Yoksulluğa yönelik politikalar 1980 sonrasında ağırlık kazanmıştır. Kooperatifler 1980'lerden sonra, mikro krediler ise 1990'lar itibariyle insani kalkınmada bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Kırsal kalkınmada ilk paradigma kayması küçük çiftlik tarımının büyüme ve kalkınmanın ana motoru olarak görülmeye başlandığı 1960'ların ortalarında meydana gelmiştir. İkinci paradigma değişimi ise dış teknolojiler ve ulusal düzeydeki politikalarla karakterize edilen “tabandan tavana” ve “süreç” yaklaşımları ile gerçekleşmiştir. Bu paradigma kırsal kalkınmayı kırsal kesimde yaşayanların değişim için kendi özelliklerini kontrol etme yetkisi veren katılımcı bir süreç öngörmektedir. Bu paradigma kayması ile yoksulların karşılaştıkları sorunların çözümüne katkıda bulunabilecekleri kabul görmüş, müdahaleci devlete duyulan coşkunun azalmasıyla birlikte kooperatifler ve STK'lar kırsal kalkınma aktörleri olarak daha etkin konuma gelmiş ve kadınların erkeklerden farklı deneyimler yaşadıklarına vurgu yapılarak kırsal kalkınmada toplumsal cinsiyet anlayışı güç kazanmıştır.

Kırsal kalkınma yaklaşımları⁹ içerisinde bulunan “içsel kalkınma yaklaşımı” oldukça önemlidir. “İçsel kalkınma” yaklaşımı yerel aktörler tarafından üretilen ve büyük ölçüde yerel kaynaklara dayanan yerel kalkınma olarak anlaşılmalıdır (Terluin, 2003). Kırsal tenevvü, mahalli idarelerinin yönetim kapasitelerinin artırılması ve müteşebbislerin desteklenmesi ve eğitim verilmesi gibi politikalar ön plana çıkmakta ve yerel değerlere saygı gösterilmektedir. İçsel kalkınma yaklaşımı genel olarak¹⁰ ekonomik kalkınma için yerel

⁹ Kırsal bölgelerde ekonomik kalkınma tartışması, bir yandan, ekonomik kalkınma teorileri ve diğer yandan kırsal kalkınma politikasının kırsal bölgelerde ekonomik büyümeyi nasıl teşvik edebileceği sorusuyla ilgilidir. Bu tartışmaya katkılar temel olarak kırsal coğrafya, kırsal sosyoloji, tarım ekonomisi, demografi, ekoloji, kırsal planlama ve idari bilimler disiplinleri tarafından verilmiştir (Terluin, 2003). Tartışma sonucunda “dışsal kalkınma”, “içsel kalkınma” ve “karma kalkınma olmak üzere üç farklı yaklaşım geliştirilmiştir

¹⁰İçsel kalkınma yaklaşımında J. M. Bryden, M. Murray ve L. Dunn ve C. J. Mitchell'in üç farklı teorisi bulunmaktadır. M. Murray ve L. Dunn tarafından öne sürülen “Topluluk Liderliğinde Kırsal Kalkınma Teorisi (the community-led rural development theory)” sürdürülebilir ekonomik kalkınma için kırsal kesimde yaşayanların kapasitelerinin geliştirilmesine odaklanmaktadır. Kalkınma sürecinde kapasite geliştirilmesinin önemli bir unsur olduğunu öne sürmektedir. Teorinin temel bileşeni yerel halkın sorunlarını çözmeye becerisidir. Amacı kırsal alanlarda yaşayanların kendi işlerini daha iyi yönetebilmeleri için güçlendirmelerini sağlamak ve bununla bağlantılı olarak devlete bağımlılığı azaltmaktır (Murray vd., 1995). Bu yaklaşım toplum kalkınması (community development) ve aşağıdan yukarıya ortaklık yaklaşımı (bottom-up partnership approach) olarak da

aktörlerinin kapasitelerinin geliştirilmesini önemli bir unsur olarak görmektedir. Yerel aktörlerin kapasitelerinin geliştirilmesi yerel halkın sorun çözme becerilerini artıracak ve devlete olan bağımlılığı azaltacaktır. Kapasite geliştirilmesine ek olarak sosyal sermaye, kültürel sermaye, çevresel sermaye ve yerel sermaye gibi kaynakların harekete geçirilmesi üzerine odaklanmakta ve bu kaynakları kırsal kalkınma için vazgeçilmez görmektedir. Kırsal turizmin geliştirilip, post-modern müşteriye satılması da diğer önemli noktalarından birisidir.

Türkiye tarımına baktığımızda Ovacık¹¹ Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, Hopa Çay Kooperatifi, Özçay Kooperatifi, TARIŞ ve PANKOBİRLİK gibi kooperatifleri ve İzmir Büyükşehir Belediyesi ile Tire Süt Kooperatifi arasında gerçekleşen yatay örgütlenmeyi örnek gösterebiliriz. Bahsi geçen kooperatiflerin kuruluş dinamikleri farklılaşsa da uyguladıkları politikalar, kırsalda üretimi ve istihdamı artırmış ve kırsalda yaşayanları sosyal açıdan güçlendirmiştir.¹² Tarımsal kalkınma kooperatiflerini içsel kalkınma yaklaşımına örnek verebiliriz.

adlandırılmaktadır (Terluin, 2003). Bryden ise teorisinde sermaye, kalifiyeli işgücü, bilgi ve hizmetlerin hareketliliğin hızlandığı küreselleşme sürecinde ekonomik gelişmenin sağlanması için sosyal sermaye, kültürel sermaye, çevresel sermaye ve yerel bilgi sermayesi gibi kaynakların harekete geçirilmesi üzerine odaklanmış ve sürdürülebilir kalkınmanın bu kaynakların ilişkisine bağlı olduğunu ifade etmiştir (İnal Çekiç vd., 2009). Mitchell'in öne sürdüğü "Yaratıcı Topluluk Kalkınması" teorisinde kırsal alanda turizmin geliştirilmesi öngörülmesi ve girişimci bir pazarlama stratejisi ile kırsal mirasın, nostaljik kırsal kökenine dönmek isteyen post-modern müşteriye satılması amaçlanmaktadır (İnal Çekiç vd., 2009).

¹¹Ovacık'ın zorlu iklim koşulları ve 1990'larda yaşanan çatışma ortamı insanların tarımı bırakıp, köylerini terk etmelerine yol açmıştır (Göçer, 2020). 2014 yılında Ovacık seçimlerini kazanan Türkiye Komünist Partili (TKP) belediyenin "devrimci halkçı yönetim" anlayışının sonucunda tarımsal alanların tekrar canlandırıldığı ve topraklarını terk etmek zorunda kalan köylülerin bir kısmının geri döndükleri görülmüştür (Göçer, 2021: 196-197).

¹²Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi önemli bir deneyimdir. Kooperatifin kurulmasıyla birlikte üretim canlanmış ve üreticiler üretime teşvik edilmiştir. Örneğin kooperatif kurulduktan sonra fasulye üretimi öncesine göre yaklaşık 2-3 kat artmıştır (Göçer, 2020). İstihdamı artırma politikalarına öncelik veren kooperatif işe alımlarda daha çok kadınları tercih etmiştir (Göçer, 2020). Kooperatif ürün çeşitliliği ve ürün satışı konusunda 2017 ve 2018 arasında %100 oranında büyüme gerçekleştirmiştir (Göçer, 2020: 131). Kooperatif 2018 yılından beri ana okuluna giden 54 çocuğu beslenme ihtiyacını kendi ürünleri olan bal, kaşar ve pekmez ile ücretsiz şekilde karşılamaktadır. Atıl durumda olan mandırayı 6 yıllığına kiralayarak yeniden faaliyete geçirmiştir (Göçer, 2020).

Diğer iki örnek Hopa Çay Kooperatifi ve Özçay Kooperatifi'dir. Hopa Çay Kooperatifi'nin tekrardan faaliyete geçmesi hem fiyatları kırarak hem de ödemeyi geciktirerek yaş çay alımı yapan özel sektör firmalarının ödemeyi zamanında yapmalarına ve taban fiyatın altına inmemelerine neden olmuştur. Kısacası kooperatif çay üreticilerini rekabetçi piyasadan korumuştur (Ergün 2021). Kooperatifin düğün salonu açmak gibi sosyal sorumluluk kapsamında hayata geçirmek istediği planlarda bulunmaktadır (Ergün 2021). Trabzon'un Of ilçesinde kurulan Özçay Kooperatifinin yıl boyunca faaliyet gösteren bir fabrikasının varlığı bölge istihdamı açısından oldukça önemlidir (Ergün, 2021).

Yüzyılı aşkın bir geçmişe sahip olan İncir, Üzüm, Pamuk ve Zeytin-Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (TARIŞ) bahsi geçen ürünlere katma değer yaratması yanında bölge istihdamı açısından da oldukça önemlidir

Dünyanın birçok yerinde aile işletmeleri tarafından ekilen ürünlerin hasadı ev işi olarak belirlenmekte ve bununla bağlantılı olarak kadının konumu “ücretsiz aile işçiliği” olarak belirlenmektedir (Candan vd., 2013). Tarımda yaşanan neoliberal dönüşümün köylülerin geçimini zorlaştırması başka geçim kaynakları bulmayı zorunlu kılmıştır. Ağırlıklı olarak erkek emeği ücretli iş için göç etmiştir. Bununla birlikte tarlanın gerek sürülmesi gerekse hasadı kadınlara kalmıştır. Kadınların karşı karşıya kaldığı ağır iş yükü kadınların doğal görevi olarak görülüp olağanlaştırılmaktadır (Ciğerci-Ulukan, 2019). Buna ek olarak kadın emeği piyasa dışı olarak görülmektedir. Ev içi işleri ve ücretsiz aile işçisi konumu nedeniyle emek piyasasında ikincil işgücü olarak kalmakta, güvencesiz ve düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. Bu durum, kadınları kırılgan bir konuma sokmakta ve kadınlar yoksulluğu erkeklere göre farklı biçimlerde yaşamakta ve daha şiddetli etkilenmektedirler (Şener, 2012; Kazar, 2019). Yoksulluk, belli mahrumiyetlere bağlı olarak ortaya çıkan dezavantajlı konumdan kaynaklanmaktadır (Açıkgöz, 2010). Bu mahrumiyetler kadın ve erkek eşitsizliği

(Yercan & Kınıklı, 2021). Ekonomik etkisinin dışında yarattığı demokratik mekanizma sayesinde üreticilerin kooperatif yönetimine seçilmesine imkan tanımakta ve fikirlerini hayata geçirme konusunda elinde yeterince imkan bulunmayan bireylere söz hakkı tanımaktadır (Yercan & Kınıklı, 2021). Buradan hareketle TARİŞ kırsal kalkınma için gerekli olan insan sermayesini elde ediyor diyebiliriz. Ayrıca Birlik zaman zaman ortaklarına yönelik kooperatifçilik eğitimlerinin yanı sıra üretim teknikleri, muhasebe, yönetim ve pazarlama gibi alanlarda eğitimler vermektedir (Yercan & Kınıklı, 2021: 170-171).

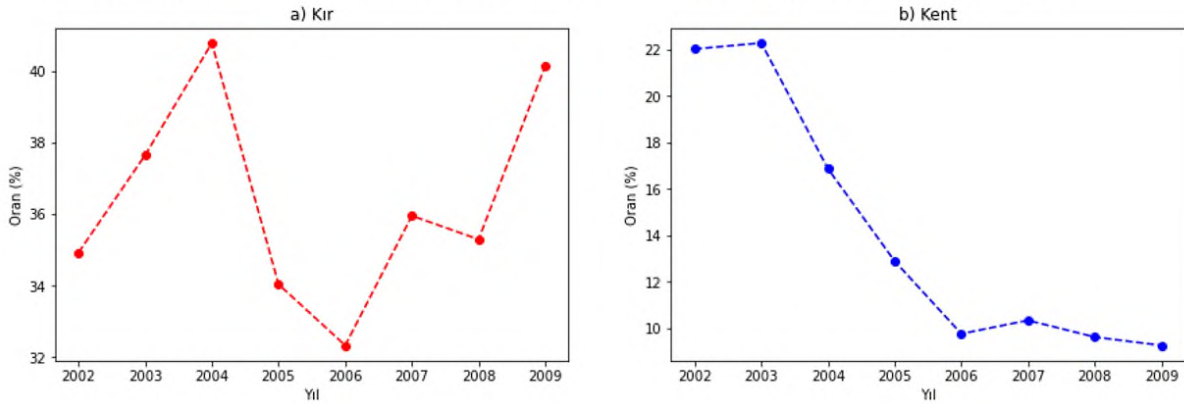
Modern (intansif) tarım yoluyla kırsal kalkınmayı hedefleyen (Aykaç 2018) Pancar Üreticileri Kooperatifleri Birliği (PANKOBİRLİK) de önemli bir deneyimdir. Pancar Kooperatifleri ve Şeker fabrikaları bölge halkının yaşamında önemli bir yer tutmakta; yaklaşık 350 bin aile şeker pancarı tarımı ile uğraşmakta, fabrikalarda 25 bin kişi çalışmakta ve çapa-hasat dönemlerinde yaklaşık 250 bin topraksız, az topraklı ve işsizlere 100 gün süre ile iş imkanı sağlanmaktadır (Kıymaz, 2002; Tosun, 2015). Kooperatiflerin şeker fabrikalarına ortaklığını öngören yeni bir teşkilatlanma modeli kurulmuş ve bunu gerçekleştirmek için üretim için gerekli olan alet ve ekipmanların temin ve dağıtımını yapılarak üretimin ve dolayısıyla ortakların sosyo-ekonomik durumlarının geliştirilmesi amaçlanmıştır (Müftüoğlu & Aydos, 2011). PANKOBİRLİK, yüksek seviyede olan maliyetleri azaltmak ve bir dekartan elde edilecek verimi artırmak için üreticiye ayni ve nakdi destek vermekte ve üreticilere gübre ve ekim makineleri de temin etmektedir. Bu destekler karşısında çiftçiden pancar bedeline mahsup edilecek makul bir ücret almaktadır (Çiçek, 2016: 132). PANKOBİRLİK’in, bünyesindeki şeker fabrikalarındaki ortakları desteklemek için geçmiş senelerde pancar alım taban fiyatlarının üzerinde bir fiyatla pancar alımı yaptığı bilinmektedir. Fakat son senelerde girdi maliyetlerinin azaltılması için fiyat desteği yerine tarımsal faaliyeti artıracak destekler verdiği gözlemlenmektedir (Erkök, 2018).

İzmir Büyükşehir Belediyesi ile Tire Süt Kooperatifi arasında gerçekleşen yatay örgütlenmede önemli bir deneyimdir. İBB görev alanına giren Tarımsal alanlarda etkinliğin artırılması için Tarımsal Desteklemeler Daire Başkanlığı'nı kurarak tarımsal faaliyetler yoluyla yerel kalkınmanın olanaklarını harekete geçirerek oluşan gelişmeyi çevre dostu ve sürdürülebilir hale getirmeyi hedeflemektedir (Yıldırım, 2019). İBB'nin temel hedeflerini şu şekilde sıralayabiliriz: (1) Kırsal kesimde yaşayan küçük üreticinin üretimle bağımlı güçlü hale getirmek; (2) Kırsal alanlardaki genç nüfusun göçünün engellenmesi; (3) Var olan üretici kooperatiflerinin güçlendirilip, kooperatifler arası işbirliğinin artırılması; (4) Tarımsal istihdam alanlarının geliştirilmesi; (5) Şehirlerde yaşayan insanların sağlıklı ve güvenli gıdaya ulaşımının sağlanması (Yıldırım, 2019).

ile doğrudan ilişkilidir. Şenses (2006), birbiriyle ilişkili ve birbirini güçlendiren mahrumiyetlerin kısır döngü oluşturarak yoksulluktan çıkışı engelleyebileceğini belirtmektedir. Kadınların yaşadığı mahrumiyetleri; kırsalda kayıt dışı çalışmalarının fazla olması¹³, sosyal güvenlik imkanlarından yararlanamamaları, düşük eğitim düzeyleri, mesleki becerileri kazanamamış olmaları ve yetersiz iş deneyimleri olarak sıralayabilmek mümkündür. Kadınlar bu mahrumiyetlerden dolayı istihdam olanaklarından yeterince yararlanamamakta ve kadınlar yoksullaşmaktadır. Kadınların güçlenmeleri ve yoksulluğun önlenmesi için çalışma imkanlarının sağlanması önemlidir. Fatsa'dan bir kadın görüşmeci bu durumun önemini şu şekilde ifade etmektedir:

“Yevmiyeli olarak fındık toplamak bizim için ücretli iş gibi değildir. Bu işler bizim için yapmak zorunda olduğumuz işler gibidir. ... Ailemizde her karar eşime sorularak alınır, son sözü o söyler. Bazı durumlarda eşim, nadir de olsa sorar. Benim hanede karar sahibi olabilmem için daha iyi işlerde her zaman ücret alacağım işler olması lazım. Belki o zaman bana duyulan saygı da artar. Kendi paramı kazanabildiğim için kendi kararlarımı da alabilirim” (Baş & Cığerci Ulukan 2020: 125-126).

Grafik 1: 2002-2009 Yılları Arasında Kadınların Kırsal ve Kentsel Bölgelerde Yoksulluk Oranları

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Araştırması, 2014-2020.

Grafik 1’de kadınların kırsal ve kentteki yoksulluk oranları görülmektedir. Kadın yoksulluğu süreç içerisinde kentlerde düşme eğilimindeyken, kırsalda dalgalı bir seyir izlemekle birlikte

¹³Kadın yoksulluğu ve kayıt dışılık arasında doğrusal ilişki bulunmaktadır. Kayıt dışı sektör geliştikçe kadın yoksulluğu artmakta, yoksulluk arttıkça da kişiler güvencesiz işleri kabul etmek zorunda kalmakta ve kayıt dışı sektör gelişmektedir. OECD 2009 tarihli raporunda gelişmekte olan ülkelerde tarım dışı istihdamın yarısının enformel işler olduğu, 900 milyondan fazla işçinin kayıt dışı istihdam edildiği, tarımda istihdam edilenlerin dahil edilmesiyle bu sayının iki milyon olacağı belirtilmiştir (Urhan, 2013). Türkiye’de tarımda kayıt dışılık oranları kadınlarda %90'lara varmaktadır (TÜİK 2014-2020 Hanehalkı İşgücü Araştırması).

yükselme eğilimindedir. Bu durumu tarımda kapitalist dönüşümün neden olduğu proleterleşme veya yarı-proleterleşme süreçleri ile okumak mümkündür. Çünkü, insanlar kendi topraklarını kaybettikleri veya getirisi düştüğü için yoksullaşmaktadır.

Kadın yoksulluğunun azaltılması için ilk yapılması gereken kayıt dışı kadın istihdamının düşürülmesidir. Bunun için kooperatifler üzerinden kadınların yaptığı üretim vergilendirilerek kayıt altına alınabilir (Yıldırım, 2019). Diğer yapılması gereken kadınların eğitim olanakların geliştirilmesidir (Şenses, 2006). Kadınların eğitim olanakların geliştirilmesi kadınların güçlenmesini sağlayacaktır (Nadim & Nurlukman, 2017). Kadın eğitiminin getirisi, erkeklerin eğitimlerinin getirisinden daha fazladır (Kısa & Öztürk, 2009) ve eğitilmiş kadınların düşük eğitim seviyesine sahip kadınlara göre daha fazla ücret kazandıkları saptanmıştır (Özer & Biçerli, 2003; Kısa & Öztürk, 2009). Kadınların eğitimi de kooperatifler üzerinden geliştirilebilir.

4. Kadın Kooperatifçiliği ve Türkiye’de Kadın Kooperatifleri

Kadın kooperatifleri bir “kalkınma çözümü” olarak son dönemlerde popülerleşmiş ve kadın kooperatiflerinin, kadınların kalkınması için işlevsel ve etkin bir model olduğu konusunda bir uzlaşıya varılmıştır (Anon, 2015; Aksoy & Günay, 2018). Kooperatiflerin teşvik edilmesi ve geliştirilmesi komitesi tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada son 20 yıldır dünya genelinde kadınların kooperatiflere katılım oranının %75 arttığı belirlenmiştir (Aksoy Demirci & Günay, 2018: 84).

Devletin sağlamakla yükümlü olduğu gıda güvenliği kavramının devletler tarafından sağlanamamasından ötürü kadınlar uzun zamandır gıda güvenliğinin anahtarı olarak kabul edilmektedir (Ofreneo & Hega, 2016). Hanelerde yeterli gıda üretimi, gıdaya erişim, çocuk bakımı ve sanitasyon gibi işlerle kadınlar ilgilenmektedir. Gıdalara olan güvenin azalması ve KOVİD-19 pandemisi kadınların hane içinde harcadıkları emeğin yaşamsal önemde olduğunu göstermektedir (Yaman, 2020). Kadınlar gıda güvenliğini sağlayabilmek için kooperatiflere yönelmektedir. Bu nedenle kooperatiflerin önemli tesirlerinden biri de kadınların iktisadi ve toplumsal ihtiyaçlarının karşılanıp güçlendirilmesidir. Kooperatiflerin, kadınların kaynaklara ve fırsatlara erişimlerinin artırılması ve cinsiyetlerden kaynaklanan eşitsizliklerin en aza indirilmesi gibi konularda büyük katkıları olabilecektir. Dolayısıyla kadın kooperatifleri sadece ekonomik değil, sosyal açıdan da önemli dayanışma örnekleridir (Demircan Yıldırım,

2020). Kendi kapalı çevrelerinde yaşayan kadınlar, kooperatif kurduktan sonra dışarı açılmış ve özgüven sahibi olmuşlardır. Özellikle kooperatif sonrası aldıkları eğitimlerle yeni rol ve ben imajları gelişmiştir (Topaloğlu vd., 2017: 206). Bugüne kadar kooperatiflerin kadınlar üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar, kooperatiflerde lider pozisyonundaki kadın sayısının diğer işletmelere göre daha fazla olduğunu ortaya koymuştur (Duguid vd., 2015). Tüketim kooperatifleri, sosyal hizmet kooperatifleri ve düşük karlı tarım kooperatiflerinde kadınlar daha fazla temsil edilirken, yüksek kar getiren, toprak mülkiyeti olan ve yüksek sermaye yatırılmış kooperatiflerde çoğunlukla erkekler temsil edilmektedir. Nikaragua örneğinde olduğu gibi, genelde toprak mülkiyetinin erkeklerin elinde bulunması, kadınların tarım kooperatiflerine katılımını kısıtlamaktadır (Manchon & Macleod, 2010). Türkiye’de de kadınlar tarımsal kooperatiflerde yeterince temsil edilmemektedir. Kadınların en düşük oranda katılım gösterdiği örgütler tarımsal kalkınma kooperatifleri ve ziraat odasıdır (Özdemir vd., 2019). 2019 yılı kadın kooperatifleri sayısına baktığımızda var olan 140 kooperatifin sadece 40 tanesi tarımsal kalkınma kooperatifidir (Sefer, 2020). Bu da yaklaşık olarak %28 gibi bir orana tekabül etmektedir.

Kadınların kooperatiflere ortaklığı, eğitim seviyelerinin düşüklüğü, çalışma deneyimlerinin az olması, kendilerine ait toprakların bulunmaması, finansman için gerekli olan krediye ve bilgiye erişimde yaşanan zorluklar ve toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ile kısıtlanmaktadır (Duguid vd., 2015: 29). Kadınlar ağırlıklı olarak, ucuz ürünlere erişmek, istihdam olanaklarından yararlanmak ve finansal araçlara ulaşmak gibi nedenlerden ötürü kooperatif kurmaktadır. Kadın kooperatifi kurma ve işletme sürecinde, sermaye eksikliği, kadınların hane içi bakım yükümlülükleri, çocuk bakımı konusunda verilen desteklerin yetersizliği ve yoksulluk gibi güçlüklerle karşılaşmaktadır (Duguid vd., 2015: 30). Kadın kooperatifleri gelişmiş ülkelerin yanında özellikle Filistin, Nepal, Hindistan, Mısır, Guatemala, Peru, Etiyopya, Yunanistan, Hindistan, Namibya, Kenya, Fas, Mali, Bolivya ve İspanya gibi birçok gelişmekte ve gelişmemiş ülkede yaşayan kadınların hayatında önemli yer tutmaktadır (Anon 2018a; Anon, 2018b). Örneğin Japonya’da Liberal Demokrat Parti hükümetlerinin izlediği neo-liberal politikalar insanların özellikle de kadınların kooperatiflere yönelmelerine neden olmuştur (Kitazawa, 2010). Uganda’da kadınların kooperatiflere katılımının kadınların kamusal tartışmalara girme olanaklarını arttırdığından, tarımsal üretimlerde daha fazla söz sahibi

olmalarını sağladığından ve yoksullukla daha kolay başa çıkmaya neden olduğundan bahsedilmektedir (Ferguson & Kepe, 2011).

Türkiye’de kadın kooperatifleri, Ticaret Bakanlığına bağlıdır. Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanan Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi’nin 6. maddesinde kadın kooperatiflerinin amacı “ortaklarının ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçları ile ekonomik faaliyetleri kapsamında yer alan mal ve hizmet üretimi ile bunların pazarlanmasına yönelik ihtiyaçlarını karşılamak, girişimlerini desteklemek, üretim becerilerini geliştirmek, böylece ortaklarının ekonomik menfaatlerini koruyarak sağlıklı ve gelişmiş bir çevrede yaşamalarını sağlamaktır (Anon, 2018)” şeklinde tanımlanmaktadır. Kadın Kooperatifleri Birliği (SİMURG), kadın kooperatiflerini gereksinimleri temelinde hizmet geliştirmek için kadın grupları tarafından kurulan yapılar olarak tanımlanmaktadır.

Türkiye’deki kadın kooperatifleri ve kooperatiflerde kadınlara dair çalışmalar kısıtlıdır. Türkiye’de kadın kooperatifleri 1999 yılında kurulmaya başlanmıştır (Duguid vd., 2015). Kadın kooperatiflerinin 2002 yılında daha fazla kurulduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, 2001 yılında Kadın Emegini Değerlendirme Vakfı (KEDV) ile İstanbul, Marmara Depremi Bölgesi, Diyarbakır ve Mardin’de birlikte çalıştığı kadın gruplarının yoksul kadınların ihtiyaç odaklı örgütlenmesi için uygun yasal yapı olarak kooperatif modelini belirlemiş olması ve bu yönde çalışmalar yürütmesidir (Akkaya, 2018: 87). 2004 yılında kooperatif sayısında artış yaşanırken; sermaye açısından sıkıntılar, yasal zorluklar, harçlar ve ortaklık payının 1 TL’den 100 TL’ye yükseltilmesi nedeniyle 2009 yılında düşüş yaşanmıştır. Tarım ve Orman Bakanlığı’nın uyguladığı pozitif ayrımcılık politikası sonucu kadın üreticilere yönelik sunduğu destekler ve tarımsal kalkınma kooperatiflerine ortak olan üreticilere sağladığı eğitimler nedeniyle de 2011 yılında kırsaldaki kadın kooperatiflerinde artış yaşanmıştır (Duguid vd., 2015). Kırsal alanda kurulan ilk kadın kooperatifi, 2003 yılında İzmir’in Kiraz ilçesi Yağlar Köyü’nde yaşayan kadınlar tarafından kurulmuştur (Topaloğlu vd., 2017).

2008 yılında kadın kooperatifleri arasında bilgi ve deneyim paylaşmak, ortak sorunlara çözüm oluşturmak ve işbirliği geliştirilmesi amacıyla “Kadın Kooperatifleri İletişim Ağı” kurulmuştur (Serinikli, 2016). 2012 yılında ilk kez Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı’nda

kadın girişimciler tarafından en az 20 adet kooperatif kurulması planlanmıştır (Anon, 2012). 2019 yılında kadın kooperatiflerinin sektör bazında dağılımı Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: 2019 Yılında Kadın Kooperatiflerin Sektörel Dağılımı

	Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi	Tarımsal Kalkınma Kooperatifi
Seracılık	4	2
Tarımsal Üretim ve Gıda	61	13
Agro-Turizm	3	0
Hayvancılık	2	20
Süs Bitkisi Yetiştiriciliği	4	0
El Sanatları	66	5
Toplam Tarım Alanında Faaliyet Gösteren Aktif Kadın Kooperatif Sayısı	74	35
Toplam Aktif Kadın Kooperatif Sayısı	140	40

Kaynak: Sefer 2020: 118

Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi sayısı; 2015'te 30, 2016'da 115 iken, 2019 yılında 140 olmuş Tarımsal ve tarım alanında faaliyet gösteren kooperatif sayısı 74'de ulaşmıştır (Sefer, 2020). Kalkınma Kooperatifi sayısında ise bir düşüş gerçekleşmiş ve 2016'da 56 olan kooperatif sayısı 2018'de 43'e ve 2019'da 40'a gerilemiştir (Sefer, 2020).

Kadın kooperatifleri, kadın emeğinin görünür olmasında ve kadın istihdamını artırarak refahın artmasında rol oynamaktadır. Dünyada kadın kooperatifleri tepeden inmece olmayan, yatay ve demokratik yapısı, iktisadi faydalarının yanında sunduğu psikolojik ve sosyal kazanımları nedeniyle çok özel bir yere sahiptir (Çınar, 2018: 34). Türkiye'de kooperatiflerin

genel yapısına¹⁴ nazaran kadın kooperatiflerinin daha tabandan gelen eğilimlerle başladığını söyleyebiliriz. Fakat bu durum kadın kooperatifleri için genel bir eğilim değildir. Buna Kavar Kooperatifini örnek olarak gösterebiliriz.¹⁵ Kendisiyle görüşülen bir proje yürütücüsü [Kavar Kooperatifinde] aktif kadın katılımının Özyeğin Vakfı'na bağlı olarak geliştiğinin fakat vakfin köyden ayrılmasıyla birlikte bu durumun azaldığını ifade etmektedir (Tokur, 2020: 261).

Kadın kooperatifleri genel olarak küçük ölçeklidir. Ortakların kooperatif içinde yönetim ve liderlik süreçlerine katılımı güçlüdür. Sosyo-ekonomik faaliyetleri bir arada yürütmektedirler. Bazı kooperatifler, gelir yaratırken, bazı kooperatifler gelir yaratmayıp ortakların ve toplumun faydasına çalışmaktadırlar. Ekonomik faydanın yanında sosyal fayda da gütmelerinden dolayı çok amaçlı kooperatifler olarak nitelendirilmektedirler (Duguid vd., 2015; Akkaya, 2018). Kadınların kurduğu ekonomik fayda sağlayan kooperatiflerde el işi ve süt sağma gibi geleneksel olarak evden yapılan faaliyetler öne çıkmaktadır. “Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi”nde kooperatiflerin yaptığı işler yöresel ve organik gıda üretimi, el becerilerine dayalı dikiş-nakış, takı tasarımı, seramik, cam yapımı, süslemecilik, ev yemekleri ve keçe yapımı olarak sıralanmaktadır (Anon.). Sözleşmede bahsi geçen işlerin özellikle belirtilmesi ve sözleşmenin geleneksel rol dağılımı yani ev işleri-el işleri bağlamında tanımlanması bazı yazarlar tarafından eleştirilmekte ve kırsal kesim kadınının iş yükünü

¹⁴Kooperatifçilik hareketinin tarihine baktığımız zaman devlet ve kooperatif ilişkisinin kaçınılmaz olarak gerçekleştiğini görmekteyiz. Charles Gide'nin kategorisine göre, Türkiye'de devlet kooperatif ilişkisini vesayet sistemi olarak tanımlayabiliriz (Ültanır, 2019). Vesayet sisteminde devlet kooperatiflerinin işlemesi için gerekli idari düzenlemeleri yapmakla kalmayıp, pek çok alanda kooperatiflere müdahale de bulunmaktadır. Devletin bu müdahalesi kooperatifçiliğin temel ilkelerinden ortağın demokratik yönetimi, özerklik ve bağımsız ilkelerini yok saymaktadır. Türkiye'de Tarım Kredi Kooperatifleri, Tarım Satış Kooperatifleri ve Sulama Kooperatifleri ağırlıklı olarak devletin güdümü altındadır. Özellikle Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde çeşitli reformlar yapılmış olsa bile bu durum tamamıyla aşılamamıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde devlet vesayeyinden-hegemonyasından kurtulamayan kooperatifler devletin yanlış tarım politikalarının yürütüldüğü kara delikler haline dönüşmüştür (Güloğlu & Korkmaz 2005: 817). Üretim ve ihracatta devlet tekelinde kalan kooperatiflerin değişen konjoktüre uyum sağlamada canlılık ve esnekliklerini kaybettikleri gözlenmektedir (Atasoy, 2009). Kooperatifler devlet içinde bazı grupların kendi yandaşlarına kaynak aktarma aracı haline gelmektedirler. Ormancılık örgütü çalışanlarının %87,5'i siyasetçi ve bürokratların çalışmalara müdahale ettiklerini belirtmişlerdir (Günşen, 2006).

¹⁵Kavar Kooperatifinde Özyeğin Vakfının öncülüğünde kadınların yaptığı el işleri Fiba Perakende işbirliği ile Marks & Spencer ve GAP mağazalarında satılmaya başlanmıştır. Proje tabandan gelen eğilimlerle yani kadınların kendi isteği ile başlamamasından ötürü sadece iki yıl sürdürülebilmiş ve süreklilik sağlanamamıştır. Çünkü özellikle yazın kadınların iş yükünün fazla olması ve kadınların günün çoğunu bahçede veya tarlada geçirmesi ellerinin yıpranmasına neden olmaktadır. Kadınlar ellerindeki yıpranmadan dolayı el işi yapmakta zorlanmaktadırlar. Vakıf öneriyi yaparken bölgenin sosyal gerçekliğini dikkate almamıştır. Buna ek olarak örneğin yine Kavar Kooperatifinde başlatılan arıcılık projesi firmanın tekelinde kalmakta ve vakıf aracılığı ile sürdürülen işbirliğinin ne zaman sona ereceği bilinmemektedir

arttırdığını ifade etmektedirler (Sefer, 2020). Kadınlar seracılık, hayvancılık, süs bitkisi yetiştiriciliği ve kırsal turizm alanında hizmet veren üretim ve işletme kooperatiflerinde de aktif olarak yer almakta ancak bu kooperatiflerden sözleşmede bahsedilmemektedir. Her ne kadar bahsi geçen işler geleneksel rol dağılımı bağlamında belirtilse de bu ürünlerin üretilmesi kadınların kamusal alanda aktif olmalarına imkân sağlamaktadır. Bu işler aynı zamanda kadınların ev içinde var olan görünmeyen emeklerinin piyasada karşılık görmesine neden olmakta ve ev içi konumlarını güçlendirmektedir (Kurşuncu & Yılmaz, 2020).

Duguid vd. (2015) aktif kadın kooperatiflerinin kurulma nedenlerini kadınlara iş sağlama (%81), kadınları sosyal açıdan güçlendirme (%23), ortak kadınların sorunlarına çözüm üretmek (%56), çocuk bakım hizmetleri (%11), ortakların örgütlenmesi ve güçlenmesi (%29), topluma hizmet sağlama (%11) ve topluma ürün sağlamak (%11) olarak sıralamaktadır. Kadın kooperatiflerinin en önemli destek kaynağı ortaklarıdır. Kadın kooperatiflerinin yaşadıkları güçlükleri şu şekilde sıralayabiliriz: mali güçlükler, kadın kooperatiflerine yönelik bakış açısının yetersiz olması, iş yönetimi becerilerinin ve operasyonel kapasitenin yetersiz olması, kooperatiflerin ortaklarına nasıl hizmet etmesi gerektiği konusunda bilgi eksikliği, sosyal güvencenin olmaması ve büyük pazarlara erişmek.

Kadın kooperatiflerinin büyük pazarlara erişmekte sorun yaşamaları gelirlerinin ve karlarının azalmasına neden olmaktadır. Toplum ve paydaşlar kadın kooperatifleri hakkında tam anlamıyla bilgiye sahip değildirler. Aşağıdaki alıntı yerel yönetimlerin kooperatifler hakkında bilgi sahibi olmadığını kanıtlar niteliktedir.

“Yerel yönetimler bizi özel bir şirket gibi görüyor ve desteklemiyorlar. Gördüğümüz kadarıyla bir STK olsaydık bizi desteklerlerdi. Kurucu ortaklar ayrıca bir STK’da kurdular. Mesela bir STK olarak talep ettiğimizde, Valilik bize hamur yoğurma makinesi verdi. Bu makineyi kooperatifte kullanıyoruz” (Duguid vd., 2015: 75).

Örgütlenme becerileri, kadınların katılımını desteklemeyi, kooperatif kurucuları ve ortaklarının liderlik becerilerini geliştirmeyi, güven oluşturmayı, kooperatif politikalarını geliştirmeyi, iyi yönetim süreçleri oluşturmayı, ortak katılımı, ortak karar almayı, kooperatiflerin seçilmiş temsilciler yoluyla yönetimini yönetim kuruluyla veya yönetim kurulu içinde çalışmayı ve/veya farkındalık oluşturmayı içermektedir. Kadın kooperatiflerinde örgütlenme becerilerinde eksiklikler bulunmaktadır. Kooperatif ortaklarının birçoğu kooperatifi iç işleyişini ve çok amaçlı yapısını tam anlamıyla kavrayamamaktadır. Ayrıca

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

kooperatiflerin sosyo-ekonomik amaçlarını dengelemekte zorluk yaşamaktadırlar. Bir kooperatif ortağının aşağıdaki ifadesi durumu daha net açıklamaktadır:

“Ortakların bazıları kooperatifin bir çeşit STK olduğu konusunda, diğerleri ise kooperatiflerin para kazanması ve kar elde etmesinde ısrar ediyordu. Ardından problemler başladı” (Duguid vd., 2015: 76).

Aynı sorun Artvin’in Ardanuç ilçesinde kurulan Girişimci Kadınlar Derneği (GİRKAD)’nde de yaşanmaktadır. Derneği kuran Leman şöyle demektedir:

“O bitkilerin üretimine, nasıl kullanılacağına dair eğitim almak, konuşmak lazım. Derneğin kurulduğu ilk yılda toplantı ve eğitim düzenledik birkaç tane ama herkes direkt ürün göndermeye, çıktıya odaklanıyor. Onlara 3-5 madde söyleyelim ve para kazansınlar istiyorlar. Birkaç kere gelip beklediği hızlı sonucu almıyorsa gelmiyorlar” (Al, 2020: 214).

Kooperatifler iş deneyimi olmayan kadınlar tarafından kurulduğundan işletme becerilerinde eksiklikler bulunmaktadır. Üretim için yeterli ekipmana sahip değillerdir. Türkiye’deki kadın kooperatiflerine verilen destek programlarına ve yasal ortama baktığımızda kooperatiflere yönelik çıkarılan kanunların, politikaların ve programların kadın kooperatiflerini dikkate almadığını görmekteyiz (Duguid vd., 2015: 17). Bir kooperatif ortağının aşağıdaki ifadesi, kooperatiflere ekipman konusunda destek verilmediğini göstermektedir:

“Biz karabuğdayı işlemeyi düşündük. Şununla karşılaştık: Kabuğunu ayırmadan karabuğdayı yemeklik hale getiremiyorsun, özel cihaz gerekli ve Türkiye’de makine yok. Bu konuda Tarım Bakanlığıyla görüştim, proje yazalım destek olun dedim, biz o konulara girmeyiz dediler” (Çınar 2018: 35-36).

Kadın ortaklar kooperatife girerken belli miktarda sermaye yatırdıkları için yönetici olarak tanımlanmaktadırlar. Kooperatif yöneticileri buradan hareketle üyelerini sermayedar olarak göstermekte ve sigorta yapmamaktadırlar. Bu durum kırsal kesim kadını için güvencesiz çalışma koşulları yaratmaktadır (Sefer, 2020).¹⁶ Kooperatiflerde düzenli gelir sağlayan bir işletme faaliyeti olmadığından kadınlara sosyal güvence fırsatı sağlanamamaktadır. Lokanta gibi kahvaltı ve yemek hizmeti veren kooperatiflerde ise bu durum farklılaşmaktadır. Örneğin

¹⁶Kırsal kesimde sigortasızlık önemli bir sorundur. Kılıç (2011), Samsun ilindeki Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerini temel aldığı çalışmada kooperatif ortaklarının %10,2’sinin herhangi bir sosyal güvencesi bulunmamaktadır. Yurdakoş (2009)’un Samsun ili Çeltik işletmelerini araştıran çalışmada, işletmelerdeki hane halkının %23,7’sinin sigortası bulunmamaktadır. Terin ve Diğerleri (2010)’nin Kırklareli Erik Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi temel aldıkları çalışmalarında ortakların %14’ünün sigortası olmadığını bulmuşlardır. Eren (2006) Kahramanmaraş’ın Göksun ilçesinde sığır yetiştiriciliği yapan işletmeleri araştırdığı araştırmasında, kooperatif ortaklarının %44’ünün sosyal güvencesinin olmadığını bulmuştur. Sırma (2019) çalışmasında yaptığı görüşmelerin çoğunda bir çok ailenin sigorta primini ödeyemeyeceği gerçeği ile karşı karşıya kaldıklarını ifade etmektedir.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

üretimde yer alacak 8 ortak arasında 4 kişilik nöbetler halinde üretim yapılmakta, üretimdeki kadınlar aylık 1.200-1.500 TL gelir elde etmekte ve ayda 2-3 kadının sosyal güvencesi sağlanmaktadır (Kurşuncu & Yılmaz, 2020: 160). 5. Kadın Kooperatifleri buluşması raporunda, Sosyal Güvenlik Kanunu'nda kadın kooperatifleri ortaklarının sigortalanmasına ilişkin kolaylıklar getirilmesi ve yönetim kurulu üyelerinin sigortalanabilmesi için ilgili düzenlemelerin yapılması ifade edilmiştir (Anon, 2015a). Francesca M. Cancian ve Stacey J. Oliner, kadınların karşılıksız bakım emeğinin çeşitli sosyal güvenlik önlemleriyle ödüllendirilerek ve bu kadınlara destek olunarak kadınların yaptığı bakım işlerinin toplumsal ve ekonomik değerinin teslim edilmesi gerektiğini öne sürmektedir (Acar-Savran, 2004).

Kooperatiflerin kurulmasının, yürütülmesinin zor olduğu, iş yükünün fazla ve masraflı olduğu birçok kişi tarafından dile getirilmektedir (Kurşuncu & Yılmaz 2020). Kooperatiflerin kurulumu esnasında imza beyannamesi, tüzük ve defter onayı ve imza sirküleri için ödenen noter harçları, Ticaret Sicil Gazetesi ilan harcı, Ticaret Odası kayıt harcı, karar defteri ve kaşe masrafları gibi masraflar bulunmaktadır.¹⁷ 21.10.2021 tarihinde Kanun'da yapılan değişiklikle kadın kooperatiflerinden tescil ve ilan harcı, Ticaret Odasına kayıt harcı, Ticaret Odası için yıllık aidat ve münzam aidatın alınmamasına ve ilana tabii olanlar için Türkiye Ticaret Sicil Gazetesinde ücretsiz olarak yayımlanmasına karar verilmiştir.¹⁸ Bahsi geçen muafiyetler kadın kooperatiflerini finansal açıdan biraz daha rahatlatacaktır. Buna ek olarak, 05 Aralık 2017 tarihinde yürürlüğe giren 7061 sayılı Bazı Vergi Kanunları ile Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun¹⁹ ile ortak dışı işlem yapan kadın kooperatiflerine işletme zorunluluğu getirilmiştir. 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren ortak dışı işlemlerden elde edilen kazançlar kurumlar vergisine tabii tutulmaya başlanmıştır.²⁰ Ortaklarının ürettikleri ürünlerden üretim yapıp satan kadın kooperatifleri için bu ayrı bir yükür. Çünkü ortak dışı faaliyette buldukları için ayrı bir işletme olarak görülüp vergi ödemekle mükellef olmuşlardır.

¹⁷ "1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu". 13195 Sayılı Resmi Gazete, 10.05.1969.

¹⁸ "1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu". 13195 Sayılı Resmi Gazete, 10.05.1969.

¹⁹ "7061 sayılı Bazı Vergi Kanunları ile Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun". 30261 Sayılı Resmi Gazete. 05.12.2017.

²⁰ "5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu". 26205 Sayılı Resmi Gazete. 21.06.2006

Kadınların üretimden elde ettikleri gelire “harçlık işi” olarak bakılmakta ve desteklenmektedir. Fakat kadınların erkeklerden daha fazla gelir elde etmeleri durumunda bu durum engellenmeye çalışılmaktadır (Kurşuncu & Yılmaz 2020). Ayrıca erkeklerin, kadınların kooperatife katılmasını ayak bağı olarak gördüğü, kadınların planladığı üretimi küçümsedikleri ve kadınların kooperatifçiliği beceremeyeceklerini düşündükleri görüşülen kadınlar tarafından ifade edilmektedir (Kurşuncu & Yılmaz 2020; Tokur 2020). Kavar Kooperatifi ortağı olan erkek bir görüşmeci şu şekilde ifade etmektedir:

“Kadınların üye olmaması için koz kullandık. Dedik ki, kadınlar üye olmak isterse her kadının üyelik parası 500 lira olsun. Ben kurucu üyeyim. Kadınların kooperatife üye olmasını biz istemiyorduk işin aslı. Ayak bağı olacaklarını düşündük” (Tokur 2020: 258).

Kadınların kooperatife katılımı ayıplanacak bir durum olarak görülmektedir (Tokur, 2020). Üye kadınlar, kooperatiflerde söz hakkı almakta zorlanmakta ve erkekler tarafından ciddiye alınmadıklarını ifade etmektedirler (Tokur, 2020). Bazı kadınlar için de kooperatifler çalışabilmeleri için önemli bir alandır. Eşleri, kooperatif kapandıktan sonra başka işlerde çalışmasına izin vermemektedir:

“Ama mesela kooperatif kapandı eşime dedim ki ben işe girmeyi düşünüyorum. Ben dedim şimdi evde yapamam orada alışmışım ya gidiyorum. Boşlukta hissettim kendimi. Gerçekten boşlukta hissettim. Bir gideceğim ortam vardı. Eşim, yine izin vermedi mesela. Ne işi bu saatten sonra dedi. Baktım ki, hiçbir şey değişmemiş. Orası, kooperatif olduğu için bana müsaade ediyormuş. Ben, o yüzden kooperatifler olmasını istiyorum” (Anon. 2015: 23; Kooperatif 2'den G.).

Yırca Hanımeli Sabun Evi²¹ deneyimine baktığımızda, kadınların emeklerinin kendi çevrelerinde ve başka yerlerde değer görmesinin, ekonomik karşılık bulmasının kendilerine ve emeklerine dair algılarını olumlu yönde değiştirdiğini söyleyebiliriz (Al, 2020: 223). Sönmez ve Kızılaslan, kadınlar tarafından kurulan tarımsal kalkınma kooperatiflerini inceledikleri çalışmalarında; kadınların, kooperatife ortak olmalarıyla ekonomik kararlarda daha çok söz sahibi olduklarını saptamışlardır (Özdemir, 2016). Yağlar köyüne açılan kooperatif, devletin kadın kooperatiflerine bakışını anlamak açısından önemlidir. Yağlar köyünde yedi kadının kooperatif kurma isteği bakanlık düzeyinde ilgi çeker ve 12 Mart 2004 tarihinde gerçekleşen kooperatif açılışına iki bakan ve çok sayıda katılımcı katılır. Yağlar köyü ve kadınlar hakkında medyaya haberler çıkmıştır. Törene kadar köyün yolları onarılır, asfaltlanır ve on yıllardır köye girmeyen hizmetler gerçekleşir (Gümüšoğlu, 2012: 46). Yağlar köyünde

²¹Yırca Hanımeli Sabun Evi, “kömürün isini sabunun misine dönüştürüyoruz” düşüncesiyle hareket eden 25 kadın ekolojik sabun üreticisi tarafından kurulmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Al (2020)

kurulan kooperatif ile yoksulluk azalmakta, dayanışma artmakta ve aile içi işbölümünün dinamikleri etkilenecek, kadınların toplumsal konumları güçlenmektedir. Kooperatif, resmi olarak onaylandıktan sonra verilen faizsiz kredi ile ahır olmayan köylülere ahır yaptırılmış, soğutma tankı gibi ihtiyaçlar temin edilmiştir. 2007 yılında, Kars'ı ve Boğatepe köyünü hayvancılık ve peynircilik ile ilgili alanlarda kalkındırmayı amaçlayan ve bu amacını gerçekleştirmek için köy halkını örgütleyen İhsan Koçulu, beş kadın ve iki erkek üyeye Boğatepe Çevre ve Yaşam Derneği'ni kurmuştur. Kavılca yadigar tohumunu çoğaltma işini önceliğine alan dernek 3-4 yıl sonra "para gelmiyor" karamsarlığına kapılmıştır. Bu sırada, köyün bazı yaşlı kadınlarının yadigar tohumlardan geleneksel ekmekler yapmaya başladığını gören İlhan Koçulu, sürdürülebilirlikte kadınların çok önemli olduğunu fark ettiğini ve özellikle kadınların örgütlenmesi için çaba harcamaya karar verdiğini söylemektedir (Al, 2020: 210). Hopa Çay Kooperatifi'nin fabrikasındaki üretim sürecinde de komşu illerden dayanışma gösterilmiştir. Bu dayanışma pratiğinde kadınların payı büyüktür (Ergün, 2021).

Türkiye'de son yıllarda belediyelerin kooperatifleşme bazlı tarımı destekleme projelerinin popülerleşmesi kooperatif ürünlerinin tüketiciye daha kolay ulaşmasını sağlamaktadır (Yıldırım, 2019; Keyder vd., 2020). Duguid vd. (2015) kadın kooperatiflerinin yerel örgütlenmeler olmalarından ötürü belediyelerle işbirliklerinin önemli olduğunu ifade etmektedir. Son yıllarda yapılan bu işbirlikleri olumlu sonuçlara yol açmıştır. İstanbul'da Kartal, Kağıthane, Bahçelievler, İzmir'de Balçova, Ödemiş, Seferihisar, Menemen, Mordoğan, Bergama, Urla Çanakkale'de Biga, Karabiga, Balıkesir'de Burhaniye, Van'da Bostaniçi ilçelerinde kooperatifler desteklenmekte ve olumlu sonuçlar alınmaktadır (Duguid vd., 2015). İzmir Büyükşehir Belediyesi tarafından çilek gibi bazı ürünlerde sadece kadın üreticiliğin gelişmesine yönelik fide dağıtılmakta ve teknik destek verilmektedir (Yıldırım, 2019). Ayrıca kadın üreticiler için İzmir dışındaki şehirlere geziler düzenlenmektedir (Çiçek, 2021). Ovacık kooperatifinde bakliyat paketleme sürecinde ambalaj olarak kullanılan bez torbalar, Pülümür ve Ovacık ilçelerinde yaşayan kadınlara yaptırılarak kadınlara istihdam sağlanmaktadır (Çiçek, 2021: 252). Ayrıca Konya Meram Belediyesi tarafından da Bacıyan-ı Meram Kadın Girişimci Kooperatifi kurulmuştur (Topaloğlu vd., 2017). Kadın kooperatifleri ilk başta deprem bölgesi olan Kocaeli, İzmit ve İstanbul'da örgütlenmeye başlamış, sonra Doğu ve Güneydoğu bölgelerine ve tüm Türkiye'ye yayılmıştır (Özdemir vd., 2010). Deprem bölgesinde kurulan kooperatiflerin birçoğu Kadın Emeği Değerlendirme Vakfı'nın

desteklerinden yararlanmıştır. Doğu ve Güneydoğu'daki birçok kadın kooperatifi, Avrupa Birliği fonları ile kurulmuştur. Valilik, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonları ve İŞKUR çeşitli şehirlerde kooperatiflerin projelerini desteklemişlerdir. Belediyelerin kadın kooperatiflerinin kuruluş aşamalarında verdikleri destekleri bir süre sonra çektikleri gözlemlenmektedir Bu durumun nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz (Anon, 2015: 39): (1) Kooperatifin belediye için bir yük haline geldiğinin düşünülmesi, (2) belediye yönetimlerinde değişim sonrası desteğin kesilmesi ya da başka kadın gruplarına yönlendirilmek istenmesi, (3) ortaya çıkan başarılı işin belediye tarafından devralınmak istenmesi. Örneğin Kavar Kooperatifi 2010 yılında süs bitkisi yetiştiriciliğine başlamış ve yetiştirilen bitkiler Bitlis ve Tatvan Belediyeleri'ne satılmıştır. Fakat 2014 yılı yerel seçimlerinden sonra belediyenin el değiştirmesinden dolayı, belediye verdiği destekten vazgeçmiştir (Tokur, 2020). Bir kadın görüşmeci konu hakkında şunu söylemektedir:

“Etkilemez mi? Bu projenin zamanında başka bir belediye başkanı vardı, A.G., O da ... partiliydi ancak kültürel faaliyetlere çok özen gösteren bir başkandı. O bizi çok destekledi, yer, mekan, malzeme konusunda. Satış standı ayarladı, ...satış standı verdi, tamamen koruyup kolladı bizi. Seçimler oldu, yine aynı parti fakat başka bir başkan kazandı. İ.K. başkan oldu. Birinin yaptığını diğeri bozar, birinin bir yerlere getirdiğini diğeri istemez ya, bu yani parti de olsa da oluyor. Velhasıl bize dediler ki siz buradan çıkın, iş yapıyorsunuz, biz bu işi belediye olarak kendimiz yapacağız dediler. Atölye çalışması yapıyoruz, oyuncakları boyatıp karşılığında para alıyoruz ya biz kendimiz yapacağız, çocuklara da bedava dağıtacağız dediler” (Anon. 2015: 30; Kooperatif 3'ten Z.).

Kırsaldaki tüm kadın kooperatifleri eşit imkanlara sahip değildir. Doğal ve beşeri dezavantajlar faaliyetlerini kısıtlamaktadır. Özellikle Artvin, Ardanuç'taki GİRKAD örgütlenmesinde gördüğümüz gibi; genç nüfusa sahip olmamak, dağınık bir yerleşime sahip olmak ve büyük kentlere uzak konumda bulunmak gibi beşeri ve coğrafi koşullar, kırsalda üreticilerin örgütlenmesi açısından zorluklar yaratabilmektedir (Al, 2020: 230). Ekonomik açıdan daha avantajlı olan kadınların örgütlenmesi daha kolay olmaktadır. Yani eşinin üzerinde küçük bir toprağı olan kadın ile hiç toprak mülkiyeti bulunmayan kadınlar aynı olanaklara sahip değildir. Bu dezavantajlı koşullar yine de örgütlenilemeyecek bir ortam yaratmamakta ve kadınlar zor koşullar altında örgütlenmeye devam etmektedirler. Bu konuda Urfa Mezopotamya Kadın Kooperatifini örnek gösterebiliriz. Kadınlar ağırlıklı olarak kendi üzerlerinde toprak mülkiyeti bulunmadığından dolayı aile tarlalarında üretim yapmaktadır. Zor koşullarda örgütlenmeler de katılımcı ve dayanışmacı bir prensiple örgütlenen kadınların; hane dışında sosyal hayata katılarak sosyalleşmesi, birbiriyle her konuda dayanışabilme

imkanı bulmaları ve emeklerinden para kazanabilmeleri büyük önem taşımaktadır (Al, 2020: 231).

5. Sonuç

2000 yılından sonra neo-liberal politikaların kırsalda yoğun şekilde uygulanması, kırsal alanın yoksulluk ve güvencesiz çalışma koşulları içerisinde kalmasına neden olmuştur. Kadınların ağırlıklı olarak kayıt dışı ve güvencesiz koşullarda çalışması, yoksulluktan daha fazla etkilenmelerine neden olmuş ve kadınlar yoksulluk sarmalı içine itilmişlerdir.

Kırsal alanın tasfiye olamaması kırsal kalkınmayı önemli hale getirmiş ve özellikle 1980 itibariyle toplumsal cinsiyet ve özellikle 1990'lar itibariyle katılım ve kooperatifler kırsal kalkınmada önemli bir araç olarak ortaya çıkmıştır. İkinci paradigma değişimi olarak ifade edilebilecek “tabandan tavana” ve “süreç” yaklaşımları ile kırsal alanda yaşayanların kalkınma için kendilerinin doğrudan dahil olacakları bir mekanizma öngörülmüş ve bu öngörüden hareketle kooperatifler ve STK'lar popülerlik kazanmış ve kırsal alanda kadınların yaşadığı deneyim daha fazla ön plana çıkararak, kırsal kalkınmada toplumsal cinsiyet yükselmiştir.

Kooperatifler dayanışmacı rollerinden ötürü kırsal kalkınmada önemli rol oynamaktadır. Kadın kooperatiflerinin de kalkınma üzerinde etkili olduğuna dair genel kanı son dönemlerde popülerleşmiştir. Kadın kooperatiflerine önem verilmesi istihdam ve gelir artışı gibi ekonomik etkilerinin yanında kadınların daha çok söz sahibi olmasına imkân sağlayarak kadın ve erkek arasındaki eşitsizliği giderecektir.

Türkiye’de başarılı kadın kooperatifleri olmasına rağmen kooperatiflerin sorunları hala çözülmüş değildir. En önemli sorunlardan biri mali güçlüklerdir. Kamu kuruluşları kadınlara parasal destek vermeli ve 100 TL olan ortaklık payı düşürülmelidir. 2018 yılında yürürlüğe giren kadın kooperatiflerinin ortak dışı işlemlerden elde ettikleri kazançların kurumlar vergisine tabii tutulması hakkındaki düzenleme sonlandırılmalıdır. Bu şekilde kadın kooperatifleri kendi finansmanlarını daha kolay sağlayabileceklerdir. Kooperatiflerin kuruluşunda gereken masraflar azaltılmalı ve gerekirse kamu tarafından ödenmelidir. Kamunun kadın kooperatiflerine kolaylık sağlaması kadın kooperatiflerinin iç işleyişine müdahale etmeyecek, koşulları kolaylaştıracak şekilde olmalıdır. Kadın kooperatifleri, vakıf veya devletin güdümü altında değil tabandan gelen isteklerle örgütlenmelidir. “Kadın

Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi” güncellenmeli ve seracılık, hayvancılık, süs bitkisi yetiştiriciliği ve kırsal turizm alanında hizmet veren üretim işletme kooperatifleri de kadınların dahil olduğu alanlar olarak sözleşmeye dahil edilmelidir. Toplum kadın kooperatifleri hakkında yeterli bilgiye sahip değildir. Kadınlar arasında da bilgi eksikliği bulunmaktadır. Özellikle erkekler, kadın kooperatifleri hakkında bilinçlendirilmeli ve kadınların kooperatiflere katılımlarının faydaları anlatılmalıdır. Özellikle kadınlara, kooperatiflerin ekonomik ve sosyal yönleri konusunda eğitimler verilmelidir. Son olarak, kadınların sosyal güvencesi, kooperatifler üzerinden sağlanmalı ve bu konuda gerekirse kamu tarafından kooperatiflere destek verilmelidir.

Kaynakça

- Acar-Savran, G., 2004. *Beden Emek Tarih – Diyalektik Bir Feminizm İçin*. 1. Baskı. İstanbul: Kanat Kitap.
- Açıkgöz, R., 2010. Kadın Yoksulluğu Üzerine Bir İnceleme. *Yardım ve Dayanışma*, 45-60.
- Akbolat, S., 2012. *Türkiye’de Kooperatiflerin Doğuşunda Devlet Etkisi ve Memleket Sandıkları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Akkaya, F. A., 2018. *Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Sürdürebilir Kırsal Turizmdeki Önemi ve Finansal Performansların Analizi*. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Aksoy Demirci, A., Günay, G., 2018. Türkiye’de Kadın Kooperatifçiliği. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53(1), 77-90.
- Akşit, B., 1978. *Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980*. 11. Tez, 7, 11-29.
- Al, S. İ., 2020. *Kolektif Ekolojik Tüketici İnisiyatiflerinin Alternatif Dayanışma Ağı ve Dönüşürken/Dönüştürürken Kadın Üretici Örgütlenmeleri*. Işıl, Ö. S., Değirmenci, S. (der.). Yaşamı Örgütleyenler Deneyimler – Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor içinde. İstanbul: Notabene Yayınları, 197-234.
- Amin, S., 1992. *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Lim, S. (çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Amin, S., 2009. Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi. *Mülkiye Dergisi*, 33 (262), 89-97.
- Anon. 2012. Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı 2012-2016. Ankara: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü.
- Anon. 2013. Gelişmiş Ülkelerde Kooperatifçilik Uygulamaları. Ankara: T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı.
- Anon. 2015. Türkiye’de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler. İstanbul: KEİG.
- Anon. 2015a. 5. Kadın Kooperatifleri Buluşması Raporu. 23-24-25 Aralık. İstanbul: Kadın Emegini Değerlendirme Vakfı.
- Anon. 2018a. Bir Mücadele Alanı Olarak Kadın Kooperatifleri – I [çevrimiçi]. Erişim: <http://isyandan.org/makaleler/bir-mucadele-alani-olarak-kadin-kooperatifleri-i/> [Erişim Tarihi: 05.02.2018].
- Anon. 2018b. Bir Mücadele Alanı Olarak Kadın Kooperatifleri – II [çevrimiçi]. Erişim: <http://isyandan.org/makaleler/bir-mucadele-alani-olarak-kadin-kooperatifleri-ii/> [Erişim Tarihi: 19.03.2018].
- Anon. Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi. Ticaret Bakanlığı.
- Atasoy, M., 2009. Türkiye’de *Tarımsal Üretici Örgütlemesi ve Yapısal Sorunlar*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Aydın, Z., 1986. *Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler* (1). 11. Tez, 3, 126-156.
- Aykaç, A., 2018. *Dayanışma Ekonomileri*. İstanbul: Metis.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Baş, K., Ateş, H. Ç., 2010. Muş İli Tütün Ekicilerinin Yeni Tütün Yasası (4733 Sayılı Yasa)'nın Uygulanmasına İlişkin Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 5(22), 33-44.
- Baş, L., Ciğerci Ulukan, N., 2020. Fındık Tarımında Mevsimlik Çalışan Yerli Kadın İşçiler: Fatsa Örneği. *Fiscaoeconomia*, 4(1), 111-131.
- Başsüllü, Ç., 2009. Akhisar Yöresinde Tütün Üretimi, Yöreye Katkıları ve Alternatif Bitkiler. 2. Ormancılıkta Sosyo-Ekonomik Sorunlar Kongresi. 19-21 Şubat. Isparta, 432-443; <http://ormanweb.isparta.edu.tr/ormis/bildiriler/43.pdf>.
- Bekar, E., 1997. *Özel Öğretim Kurumları ve Kooperatifleşme*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Biber, A. E., 2011. *Tarımda Kapitalist Gelişim Sürecinin Türkiye Tarımsal Yapılarına ve Dış Ticaretine Etkisi*. Doktora Tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Bor, Ö., 2011. Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Tütün. *Mülkiye Dergisi*, 35(270), 65-91.
- Boratav, K., 1969. Tarımda Feodal Üretim İlişkileri, Feodal Kalıntılar ve Basit Meta Üretimi. *Emek Dergisi*, 14, 8-9.
- Boratav, K., 1970. Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine. *Proleter Devrimci Aydınlik Sosyalist Dergi*, Cilt 1-15, 177-217.
- Boratav, K., 1972. Türkiye'de Tarımın 1960'larda Yapısı Üzerine Bazı Gözlemler. *SBF Dergisi*, 27(3), 771-814.
- Boratav, K., 1980. *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*. No: 454. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Candan, E., Özalp Günel, S., 2013. Tarımda Kadın Emeği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 19(1), 93-103.
- Ciğerci Ulukan, N., 2019. Kırsal Dönüşüm, Tarım Dışı İstihdam ve Kadın Emeği: Fındık Fabrikalarında Çalışan Kadınlar. *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 10(16), 123-140.
- Çelik, C., 2017. *Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası'nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri*. *Praksis*. Sayı 43. Dipnot Yayınları. 785-810.
- Çelik, M., Yıldız, F., Bulancak, A., 2015. *Çukurova Bölgesi Tavukçuluk İşletmesinde Bulunan Kadınların Refah Düzeyleri*. Ağrıdağ, G. (ed.). Türkiye'de ve Dünyada Kadın Araştırmaları içinde (Ç. Ü. BAP SBT-2015-3873 proje kapsamı). Adana, 313-317.
- Çınar, K., 2018. Bölüşüm Sorununa Kolektif Bir Bakış: Türkiye'de Kadın Kooperatifleri Örneği. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 98, 33-41.
- Çiçek, Ö., 2016. Özelleştirme Sürecine Sendikaların Bakış Açısı: Burdur ve Uşak Şeker-İş Sendikası Örnekleri. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 5(13), 126-143.
- Çiçek, Ö., 2021. *Türkiye'de Tarımsal Üretimin Güncel Sorunları Karşısında Üretici Kooperatiflerinin Geleceğini Yeniden Düşünmek*. Yıldırım, U. D., Öngel, F. S. (der.). Şirketlerden Kooperatiflere Dayanışmadan Rekabete içinde. İstanbul: Notabene, 231-260.
- Dağ, R., 2007. *Kırsal Kalkınma Siyaseti*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Değirmenci, E., 2017. *Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma*. Praksis. Sayı 43. Dipnot Yayınları. 765-784.
- Demircan Yıldırım, P., 2020. Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Rolü: Ahatlı Kadın Kooperatifi Örneği. *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 159-170.
- Duguid, F., Durutaş, G., Wodzicki, M., 2015. *Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu*. World Bank.
- Ecevit, Y., 2003. Toplumsal Cinsiyetle Yoksulluk İlişkisi Nasıl Kurulabilir? Bu İlişki Nasıl Çalşıabilir?. *C. Ü. Tıp Fakültesi Dergisi*, 25(4), 83-88.
- Ellis, F., Biggs, S., 2001. Evolving Themes in Rural Development 1950s-2000s. *Development Policy Review*, 19(4), 437-448.
- Engiz, A. M., 2007. *Türkiye’de Patates Tohumluğu Üretiminin Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi – Nevşehir Örneği*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Erdost, M., 1969. Türkiye Tarımında Hâkim Üretim İlişkisi Üzerine. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, 13, 34-58.
- Erdost, M., 1979. Türkiye’de Küçük Köylülüğün Sermaye Tarafından Sömürülmesi Üzerine. *Ülke Dergisi*, 7, 41-142.
- Erdost, M., 1980. Küçük Köylülüğün “Çözumsuzlüğü” Üzerine Notlar. *Ülke Dergisi*, 11-12, 32-55.
- Erdost, M., 1988. *Kapitalizm ve Tarım*. 2. Baskı. Ankara: Onur Yayınları.
- Eren, C. Z., 2017. *Köylülüğün İtibar Kaybı: Bakırçay Havzası Dağ Köylerinden Kadınların Anlatıları ve Kırsal Dönüşüm*. Praksis. Sayı 43. Dipnot Yayınları, 811-838.
- Eren, E., 2006. *Kahramanmaraş İli Göksun İlçesinde Sığır Besiciliği Yapan İşletmelerin Yapısı ve Sorunları*. Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Ergün, B., 2021. *Türkiye’de Çay Üretiminde Özel Sektöre Alternatif Üretim Modeli: ‘Yeni Nesil’ Tarımsal Üretici Kooperatifçiliği*. Şahin, Ç. E. (der.). 21. Yüzyıl Türkiye’sinde Tarım ve Kooperatifler içinde. İstanbul: Notabene, 49-81.
- Erkök, S., 2018. *Türkiye Şeker Piyasası İşleyişi Özelinde Bir Ekonomik Model Olarak Kooperatif: Tarım Sanayi Entegrasyonu ve Pankobirlik İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Ferguson, H., & Kepe, T., 2011. Agricultural cooperative and social empowerment of women: a Ugandan case study. *Development in Practice*, 21(3), 421-429.
- Geray, C., 1981. *Kırsal Türkiye’de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik (Örnek Olaylar)*, Ankara: Tuna Yayıncılık.
- Göçer, M. C., 2020. *Alternatif Üretim Biçimi Olarak Kooperatifçilik: S.S Ovacık 94 Mah. Tarımsal Kalkınma Kooperatifi’nin Dayanışma Ekonomileri Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Göçer, M. C., 2021. *Bir Dayanışma Ekonomisi Örneği Olarak Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi: Deneyimler ve Tartışmalar*. Şahin, Ç. E. (der.). 21. Yüzyıl Türkiye'si'nde Tarım ve Kooperatifler içinde. İstanbul: Notabene, 179-226.
- Güloğlu, T., & Korkmaz, A., 2005. Kooperatifçilik İlkeleri, Küreselleşme ve Kooperatifçilikte Yeni Eğilimler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 55(1), 811-831.
- Gülpak, M., 1997. *Türkiye'de Kooperatifçilik Hareketinin Gelişimi ve Bu Gelişimde Ahmet Hamdi Başar'ın Yeri ve Önemi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Gümüsoğlu, F., 2012. Kadınların Toplumsal Alanda Güçlenmesine Bir Örnek: Yağlar Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 10, 39-60.
- Günşen, H. B., 2006. Batı Karadeniz Bölgesindeki Ormancılık Kooperatiflerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri (Kastamonu Örneği). Yüksek Mühendislik Tezi. Bartın: Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
- Gürel B., 2014. Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi. Savran, S., Tanyılmaz, K., Tonak, E. A. (ed.). Marksizm ve Sınıflar: Dünya'da ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri içinde. İstanbul: Yordam Yayınları, 303-385.
- Gürel, B., 2011. Agrarian Change and Labour Supply in Turkey, 1950-1980. *Journal of Agrarian Change*, 11(2), 195-219.
- Hacısüleyman, D., 2019. *Bölgesel Kalkınmada Yerel Yönetimler ve Kooperatifçilik Politikalarının Rolü: Tire Süt Kooperatifi Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- İnal Çekiç, T., & Ökten, A. N., 2009. Sosyal Sermaye Perspektifinden Kırsal Kalkınma Sorunsalına Yeniden Bakış. *Megaron*, 4(3), 203-213.
- İslamoğlu, H., vd., 2008. Türkiye'de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri. TÜBİTAK SBB Proje. Proje No: 106K137.
- Karabıyık, İ., 2012. Türkiye'de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 32(1), 231-260.
- Kaya, A. Y., 2017. Kapitalizmin Bunalımı Bağcılığın Dönüşümü: 2000'li Yıllarda Batı Anadolu'da Üzüm Üreticiliği. Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri. İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, 95-113.
- Kaya, G., 2018. Tekel Dönemi ve Sonrasının Tütün Ekicisi Ailelere Etkileri (Adıyaman Merkez Köyleri Örneği). *Social Sciences Studies Journal*, 4(19), 2271-2280.
- Kazar, E. N., 2019. Parasal ve Katılımcı Yoksulluk Yaklaşımları Bağlamında Kadın Yoksulluğunu Azaltmada Kadın Kooperatiflerinin Rolünün Değerlendirilmesi: İstanbul ve Bursa Örneği. *Turkish Studies*, 14(6), 3287-3308.
- Keyder, Ç., Bilgiç, D. N., Yenal, Z., 2020. COVID-19, Tarım ve Gıda: Dünyada ve Türkiye'de neler yaşandı, neler yaşanacak? [çevrimiçi]. Erişim: https://sarkac.org/2020/07/covid-19-tarim-ve-gida-dunyada-ve-turkiyede-neler-yasandi-neler-yasacak/#_ftn2 [Erişim Tarihi: 4.07.2020].

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Keyder, Ç., & Yenal, Z., 2013. *Bildiğimiz Tarımın Sonu – Küresel İktidar ve Köylülük*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıç, B. 2011. *Samsun İlindeki Tarımsal Kooperatiflerinde Ortak-Kooperatif İlişkilerinin Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Kısa, N., Öztürk, H., 2009. Türkiye’de Kız Çocuklarının Ortaöğrenime Katılımının Eğitimin Ekonomik Getirileri Açısından Değerlendirilmesi. *Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi*. Cilt 3. 13-16 Ekim. İzmir.
- Kıymaz, T., 2002. Şeker Politikalarında Yeni Yönelimler ve Türkiye’nin Konumu. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı: İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Kitazawa, Y., 2010. Japan’s Lost Decades and a Women-led Socio-solidarity Economy. *Development*, 53(3), 416-420.
- Kurşuncu, H., & Yılmaz, S., 2020. *Gıda Üretiminde Kadın Emeği: Kadın Dernekleri ve Kadın Kooperatifleri*. Işıl, Ö. S., Değirmenci, S. (der.). Yaşamı Örgütleyenler Deneyimler – Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor içinde. İstanbul: Notabene Yayınları, 144-168.
- Lenin, V. İ., 1975. *Rusya’da Kapitalizmin Gelişimi*. Erdoğan, S. (çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Manchon, B. G., & Macleod, M., 2010. Challenging Gender Inequality in Farmers’ Organisations in Nicaragua. *Gender & Development*, 18(3), 373-386.
- Marx, K., 1976. *Fransa’da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850*. Ağaoğlu, T. (çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K., 2011. *Kapital 1. Cilt*. Selik, M., Satılgan, N. (çev.). 1. Baskı. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Murray, M., & Dunn, L., 1995. Capacity Building for Rural Development in the United States. *Journal of Rural Studies*. 11(1), 89-97.
- Müftüoğlu, H., & Aydos, V., 2001. *Türkiye’de Kooperatifçilik – Türk Konut Kooperatifçiliğinin Alternatif Bir Model: Almanya*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Mülayim, Z. G., 1995. *Kooperatifçilik*. 2. Baskı. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Nadim, S. J., Nurlukman, A. D., 2017. The Impact of Women Emporwement on Poverty Reduction in Rural Area of Bangladesh: Focusing on Village Development Program. *Journal and Government & Civil Society*, 2(1), 135-157.
- Ofreneo, R. P., Hega, M. D., 2016. Women’s solidarity economy initiatives to strengthen food security in response to disasters. *Disaster Prevention and Management*, 25(2), 168-182.
- Öksüz, E., 1982. Kooperatifçilik Kavramı ve İlkelerinin Işığında Türkiye’de Köy Kalkınma Kooperatifleri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0(31), 329-358.
- Özcan, O., 2007. *Türkiye’de Kooperatifçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçiliği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Özçelik, A., & Turan, A., Tanrıvermiş, H., 1999. Türkiye’de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Üretici Geliri Üzerine Etkileri. Proje Raporu 1999-2. Ankara: Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü.
- Özdemir, G., 2016. Trakya Bölgesinde Geleneksel Gıdaların Ekonomiye Kazandırılmasında Kırsal Kesimin Rolü ve Örgütlenme Olanakları. Bilimsel Araştırma Projesi. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi.
- Özdemir, G., vd., 2019. Kırsalda geleneksel gıda üretiminde kadınların örgütlenme yaklaşımları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 24(3), 253-259.
- Özdemir, G., Yılmaz, E., 2010. Kadın Girişimciliği ve Kooperatifler. Uluslararası 2. Trakya Bölgesi Kalkınma Girişimcilik Sempozyumu, 1-2 Ekim, Öztel, M., Burgazoğlu, H. (ed.). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.
- Özer, M., Biçerli, K., 2003. Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 55-85.
- Rehber, E., 2011. *Kooperatifçilik*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Sefer, B. K., 2020. *Türkiye’de Tarım Alanında Kadın Kooperatifleşmesine Yönelik Politikaların Sınıf ve Cinsiyet Perspektifinden Değerlendirilmesi*. Işıl, Ö. S., Değirmenci, S. (der.). Yaşamı Örgütleyenler Deneyimler – Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor içinde. İstanbul: Notabene Yayınları, 116-142.
- Serinikli, N., 2016. Kadın Yoksulluğunu Önlemede Girişimciliğin Önemi: Kadın Kooperatifleri ve Mikro Kredi Uygulamaları. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 598-609.
- Sırma K. A., 2019. Türkiye’de Sözleşmeli Tütün Üretimi Denizli İli Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Şener, Ü., 2012. Kadın Yoksulluğu. *Mülkiye Dergisi*, 36(4), 51-67.
- Şenses, F., 2006. *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*. 4. Baskı. Ankara: İletişim Yayınları.
- Terin, M., Yavuz, F., Yıldırım, L., Güler, O. İ., 2010. Hayvansal Üretim Gelişmesinde Kooperatiflerin Rolü: Kırklareli Merkez Erikler Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi Örneği. Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi, 542-549.
- Terluin, I. J., 2003. Differences in Economic Development in Rural Regions of Advanced Countries: an Over View and Critical Analysis of Theories. *Journal of Rural Studies*, 19, 327-344.
- Tokur, R. E., 2020. *Kırsal Kalkınma Projesinde Kadının Katılımcılığı: Kavar Havzası Deneyimi*. Işıl, Ö. S., Değirmenci, S. (der.). Yaşamı Örgütleyenler Deneyimler – Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor içinde. İstanbul: Notabene Yayınları, 236-267.
- Topaloğlu, E. Ö., Topaloğlu, M., 2017. Türkiye’de Kadın Girişimci Kooperatifleri: Bacıyan-ı Meram Örneği. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52, 203-218.

Kutay, T (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
Doi: 10.30586/pek.1020843

- Tosun, F., 2018. Şeker Pancarı ve Şeker, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü.
- Ulukan, U., 2009. *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik*: Bursa Örneği. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Urhan, B., 2011. *Türkiye’de Kriz, Kadın Emeği, Hükümet Söylem ve Politikaları. Political Economy, Crisis and Development*: Politik İktisat, Kriz ve Kalkınma içinde. Şirinler, İ., vd. (ed.). First Edition. London: Ijopoc Publication. 315-331.
- Ültanır, M. S., 2019. *Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Seyri: Devlet İnsiyatifi-Kalkınma İdeali*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Yaman, M., 2020. *Kooperatifler ve “Dayanışma Ekonomileri” Ataerkil İlişkilere Alternatif mi? Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Bir Değerlendirme*. Işıl, Ö. S., Değirmenci, S. (der.). Yaşamı Örgütleyenler Deneyimler – Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor içinde. İstanbul: Notabene Yayınları, 13-35.
- Yercan, M., & Kımıklı, F., 2021. *Pamuk, Zeytin, Üzüm ve İncir: TARIŞ’ın Öyküsü ve Bölge Kalkınmasına Etkileri*. Şahin, Ç. E. (der.). 21. Yüzyıl Türkiye’sinde Tarım ve Kooperatifler içinde. İstanbul: Notabene, 149-177.
- Yıldırım, U. D., 2019. *Belediyeler ve Kooperatifler Ekseninde Türkiye Tarımında Alternatif Kamusal Deneyimleri; Olanaklar ve Sınırlar*. Öngel S. ve Yıldırım, U. D. (ed.). Krize Karşı Kooperatifler içinde. İstanbul: Notabene. 25-78.
- Yurdakoş, E., 2009. *Türkiye’nin Avrupa Birliği Çeltik Ortak Piyasa Düzenine Uyumunun Piyasalara ve Samsun İli Çeltik İşletmelerine Etkilerinin Araştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Yüzüak, D., 2005. Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Köylülük ve Tarımsal Meta Üretimi: Boyalık Köyü Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- "5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu". 26205 Sayılı Resmi Gazete. 21.06.2006
- "1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu". 13195 Sayılı Resmi Gazete. 10.05.1969
- "7061 sayılı Bazı Vergi Kanunları ile Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun". 30261 Sayılı Resmi Gazete. 05.12.2017.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Political Economic Theory has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.